

ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

Γράμματα στὸν Αἰμίλιο Ριάδη (1926-1927)

Ἐπιμέλεια Κ.

ΕΝΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ Κ' ΕΝΑΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ

ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ τεῦχος 111-112 τῆς «ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»

ΑΘΗΝΑ 1964

**ΚΩΣΤΗ
ΠΑΛΑΜΑ**

Γράμματα στον Αϊμίλιο Ριάδη (1926 - 1927)

ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

Γράμματα στὸν Αἰμίλιο Ριάδη (1926-1927)

Ἐπιμέλεια Κ.

ΕΝΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ Κ' ΕΝΑΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ

Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ τεῦχος 111-112 τῆς «ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»

ΑΘΗΝΑ 1964

ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

Γράμματα στον Αιμίλιο Ριάδη (1926-1927)

ἐπιμέλεια Κ.

ΕΝΑΣ ΠΟΙΗΤΗΣ Κ' ΕΝΑΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ

Στὰ 1926 συμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ Εἰρηναίου Ἀσωπίου τὸ πρῶτο ποίημα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, «Τὸ γιούλι»¹. Κάποιοι φιλόμουσοι νέοι πῆραν τότε τὴν πρωτοβουλία καὶ συγκροτήθηκε μιὰ ἐπιτροπὴ ἑορτασμοῦ τῶν πενήντάχρονων τῆς δημιουργίας τοῦ ποιητῆ.

Σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μάλιστα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασποράς, ἔγιναν ἐνθουσιώδεις ἐκδηλώσεις τιμητικὲς γιὰ τὸν ποιητὴ ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Στὴν Αἴγυπτο, στὴν Κέρκυρα, στὴ Γαλλία, στὴν Ἀμερική, «ἀγνὰ εὐαίσθητες πατριδολάτρισες καρδιές» βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ διαδηλώσουν τὴν ἀγάπη τους γιὰ τὸν Παλαμᾶ, τὴ νεοελληνικὴ ποίηση καὶ τὴν ἑλληνικὴ πατρίδα.

Στὴν Ἑλλάδα οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς ὑπῆρξαν κάπως περιορισμένες. Κάποιοι μουσικοὶ καὶ λογοτεχνικοὶ σύλλογοι ὀργάνωσαν στὴν Ἀθήνα, στὸν Πειραιᾶ καὶ στὰ περίχωρα² ἑορταστικὲς συγκεντρώσεις καὶ πρόβαλαν τιμητικὰ τὸν ποιητὴ καὶ τὸ ἔργο του. Πολὺ πὺ ἐγκάρδια καὶ

συστηματικὰ ὁργανωμένη ἐκδήλωση, ἦταν στὴν Τρίπολη.

Ὁ ποιητὴς, καὶ παρ' ὅλη τὴ φυσικὴ του συστολὴ σὲ τέτοιον εἶδους προβολὴ τοῦ προσώπου του καὶ τοῦ ἔργου του ἀκόμη, αἰστάνθηκε βαθειὰ συγκινημένος. Ἡ δημόσια τούτῃ ἀναγνώριση ἦταν μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς Ἀλήθειας του καί, τὸ πὺ πολὺ, μιὰ γενικότερη δικαίωση τῆς Ποίησης στὸν τόπο του καὶ στοὺς καιροὺς του, πού, κατὰ πῶς λογάριζε, θὰ βοηθοῦσε τὸ Γένος νὰ πάει θαρετὰ πὺ μπροστά. Ἐνα γεγονὸς ὅμως, ἀπρόοπτο γιὰ τὸν ποιητὴ, ἦρθε ξάφνου νὰ κλείσει δυσάρεστα τὸν κύκλο τοῦτον τοῦ ἑορτασμοῦ.

Τὸν Ὀκτώβριο τῆς ἰδίας χρονιάς διορίστηκε στὴν ἔδρα τῆς «Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας» στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καθηγητὴς ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης³. Ὁ Παλαμᾶς ἀναστατώθηκε κυριολεκτικὰ μὲ τοῦτον ἐδῶ τὸν διορισμό, ποὺ βασιζόταν κυρίως, ὅπως τουλάχιστο πίστευε ὁ ποιητὴς, στὸ ἔργο τοῦ Ἀποστολάκη τὸ καθαρὰ ἀντιπαλαμικό⁴, καὶ ποὺ ἀποτελοῦσεν ἔτσι ἕναν ἐπίλογο τῆς πενηνταετηρίδας του θλιβερόν, ὁρ-

γανωμένον μάλιστα από την επίσημη πολιτεία και την επιστήμη την ελληνική.

Η αρνητική στάση του 'Αποστολάκη απέναντι στην ποιητική δημιουργία του Παλαμά, δξύτατη αλλά θεμελιωμένη με συλλογιστικά σχήματα «έντατικού μόχθου και εξηρημένου στοχασμού»,⁵ είχαν από μιās αρχής προκαλέσει σφοδρές φιλολογικές αντιδικίες. Κι αυτοί ακόμη, που άλλοτε είχαν διατυπώσει κάποιες επιφυλάξεις για την ποιητικήν αξία του παλαμικού έργου, αντιτάχτηκαν ανεπιφύλακτα και έντονα στις γνώμες αυτές του 'Αποστολάκη. Ο ποιητής Κώστας Χατζόπουλος μάλιστα, εδήλωσε δημόσια «την καταφρονετική του απαρέσκεια» επιστρέφοντας στον συγγραφέα το αντίτυπο μελέτης⁶ που εκείνος τιμητικά του είχε στείλει και αφιέρωσεν επιδεικτικά στον Παλαμά τους «Απλούς τρόπους» του, που είχε τυπώσει εκείνον τον καιρό,⁷ ενώ και ο Σωτήρης Σκίπης με γράμμα του στον ποιητή δημοσιευμένο στον «Ελεύθερο Λόγος»⁸ διαμαρτυρήθηκε έντονα για την επικριτική στάση του 'Αποστολάκη στο έργο του Παλαμά.

Όλα τούτα, και πολλές ακόμη άλλες αὐθόρμητες εκδηλώσεις, που οι απηχήσεις τους έφταναν καθημερινά ως το απόκοσμο «κελλι» του ποιητή, είχαν κάπως ήρεμήσει την ταραχή που προκάλεσε το εκρηκτικό βιβλίο του 'Αποστολάκη και το πράγμα μέρα με την ημέρα πήγαινε να ξεχαστεί. 'Αλλά ο διορισμός αυτός ο απροσδόκητος του «μπουρολοτιέρη» τούτου νεοελληνιστή στην «καρθενικώτερη και την αξιότερη μεγάλη προσοχής» έδρα της νεοελληνικής λογοτεχνίας του καινούργιου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ήτανε «λάδι στη φωτιά». Πολλοί ήταν που ξεσηκώθηκαν κ' έγραφαν επικρίνοντας σφοδρά την απόφαση.

Κι ο Παλαμάς τότε, έπεσε στη βαθεία θλιβερή του σιωπή κ' έσβησε μέσα σ' αυτήν και τις κάποιες μικροχαρές που του είχαν προσφέρει εκείνον τον καιρό οι έορταστικές εκδηλώσεις των φίλων του και των θαυμαστών του με την πεντηκονταετηρίδα.

'Αλλά και στη σιωπή του τούτη δεν τον άφηναν ήσυχον οι αντιδικίες γύρω από το όνομά του. Τις παράτρεχε φυσικά όσο μπορούσε, αλλά κάποτε ή ταραχή του

ξεσπούσε. Πάντα βρισκόταν κάτι, έλάχιστο ή σοβαρό, που ξέφευγε τον έλεγχο της αυστηρής απομόνωσής του.

Γύρω στα Χριστούγεννα λοιπόν εκείνης της χρονιάς του 1926 ήρθε στα χέρια του Παλαμά ένα απόκομμα από κάποιο φύλλο του «Ταχυδρόμου της Βορείου Ελλάδος», εφημερίδας της Θεσσαλονίκης,⁹ που σ' αυτό ένας κάποιος Χ έγραφε «Περί Παλαμά» προσπαθώντας να αναιρέσει τις απόψεις του 'Αποστολάκη. Ο τρόπος όμως του άγνωστου αυτού παλαμιστή απέναντι στον έχθρο του ποιητή ήταν τόσο υποχωρητικά ευγενικός, ώστε τα βέλη του αντί να πέφτουν στον στόχο τους γύριζαν καταπάνω στον ίδιο τον Παλαμά.

Ο ποιητής δεν μπόρεσε πια να συγκρατηθεί. Μια και οι άγνωστοι φίλοι του έδειχναν να μη μπορούν να τον προστατεύσουν, έπρεπε ο ίδιος να άμυνθεί μόναχος του. Έγραψε λοιπόν άμέσως στον διευθυντή του «Ταχυδρόμου» και αποκήρυξε το «φιλόανθρωπο» γι' αυτόν ύφος του υπερασπιστή του ξεσπώντας σε τραχείαν επίκριση του 'Αποστολάκη, της Πολιτείας που τον διόρισε και του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης που τον είχε.

Πέρασαν λίγες μέρες και το γράμμα του δεν είχε φανεί στον «Ταχυδρόμο». 'Αλλά και καμιάν είδηση δεν είχαν ο ποιητής για την τύχη αυτού του γράμματός του. Η άνυπομονησία του πια ξεπέρασε τα όρια. Πώς ήταν δυνατό να μη του δίνουν μιάν εξήγηση; «Και ο πιο άσημαντος πολίτης αν ήμουν, διαλογιζόταν όργανισμένα ο ποιητής, για κάποιο ενδιαφέρον, θα ήμουν άξιος, ύστερ' από τα περίεργ' αυτά είς βάρος μου». Να είχε τάχα δημοσιευτεί και να μ'ήν το ήξερε; 'Αλλά, κανένας από τους φίλους του δεν θα είχε το ενδιαφέρον να του στείλει ένα απόκομμα;

Σκέφτηκε λοιπόν τότε, να γράψει σε έναν από τους φίλους του στη Θεσσαλονίκη και να γυρέψει την παρέμβασή του. Και είχαν αρκετούς γνωστούς στην πόλη τούτη ο ποιητής, που του ήσαν θαυμαστές και φίλοι άφοσιωμένοι, τον 'Αναστάσιο Μισιρλόγλου, τον Δέξιππο 'Αντωνιάδη, τον Αϊμίλιο Ριάδη και άλλους. Αυτοί μάλιστα του είχαν γυρέψει τον τελευταίο καιρό να επισκεφτεί την πόλη τους

με την ευκαιρία μιās γιορτής που θα όργάνωναν για την πεντηκονταετηρίδα του και ο ποιητής σε ώραν αδυναμίας δεν το είχε ολότελα αποκρούσει.

Ένας λοιπόν από τους φίλους του αυτούς ήταν και ο Αϊμίλιος Ριάδης, συνθέτης άναγνωρισμένος και ύποδιευθυντής τότε στο 'Ωδείο Θεσσαλονίκης,¹⁰ που σαν κατέβαινε στην 'Αθήνα έπισκεφτόταν πάντοτε τον ποιητή στο «κελλι» του και μιλούσαν μαζί για μουσική και για ποίηση. Θαυμαστής φανατικός του παλαμικού έργου ο Ριάδης, μιλούσε με ένθουσιασμό στον ποιητή για την ποίησή του και, σαν ο λόγος κάποτε τό 'χε φέρει για τον 'Αποστολάκη και τις γνώμες του, ξέσπασε με άγανάκτηση και περιφρόνηση «για τον δράστη του βιβλίου εκείνου».

Στον Ριάδη λοιπόν τον φίλο του, τον εγκάρδιο και πιστό κατέφυγε τότε ο Παλαμάς γυρεύοντας να μάθει τα σχετικά με το γράμμα του στον «Ταχυδρόμο» και να τον παρακαλέσει να φροντίσει για τη δημοσίευσή του. Έπρεπε άλλωστε και να δοθεί μιá κάποια άπάντηση στον «κατάπτυστον» εκείνον «υποχρεωτικόν προστάτην» του, τον άνώνυμον Χ, που «υποκλιόμενος πρό του μεγαλείου μιās έδρας πανεπιστημιακής, μόλις τολμά να εκφράση τη δυσφορία του για τη δίχως έλεος καταδίωξη» του ποιητή και που ακόμη, «όμολογεί ότι συχνά [του ποιητή] του λείπει ή γνησιότητα του αίσθήματος» μ' όλο που ο στίχος του είναι «υπερήφανος και κάποτε βοερός σά σάλπισμα». Και μάλιστα, σά να άποδεχόταν κάπως κι ο ίδιος τις επικρίσεις των έχθρων του ποιητή, έγραφεν ο «επιφυλακτικός προστάτης» του πως δε θα έπρεπε όμως και να μιλούν για τον Παλαμά «με τόσην περιφρόνησιν».

Το γράμμα όμως του Παλαμά είχε δημοσιευτεί στον «Ταχυδρόμο» την 1 'Ιανουαρίου 1927, δηλαδή δυό-τρείς μέρες ύστερα άπ' την άποστολή του, αλλά ο ποιητής δεν είχε μάθει τίποτε και άδικα οι σπασμωδικές ενέργειές του του άΰξαιναν όλο και πιο πολύ την ταραχή και τον έμπαζαν όλο και σε μεγαλύτερη σύγχυση.

Λίγες μέρες ύστερα από την άποστολή του γράμματος στον Ριάδη, ο Παλαμάς

μάθαινε τυχαία πως ο άγνωστος άρθρογράφος Χ του «Ταχυδρόμου», που τόσο πολύ τον είχε συγχύσει, ήταν ο ίδιος ο Ριάδης.

Καταταραγμένος έσπευσε τότε με άλλο γράμμα του ο ποιητής να γυρέψει συγγνώμη από τον φίλο για τα όσα άθελά του έγραψε εναντίον του στο προηγούμενο γράμμα του. «Θεωρήσατε τα γραμμένα μου... ως μη γραμμένα, σάς παρακαλώ, σκίστε το γράμμα μου, γιατί το ζήτημα αλλάζει. 'Από σάς δέχομαι κάθε επιφύλαξη, και ό,τι και όπως κι αν γράφατε για μέ, είναι καλά γραμμένα», έγραφε τότε στον Ριάδη.

Μουσικός ο άνθρωπος, σκέφτηκε ο ποιητής, άπειρος από άγώνες λογοτεχνικούς, φυσικό ήταν να πέσει, δίχως να το καταλάβει, στο σφάλμα να χτυπάει εκείνον ακριβώς που, ίσα-ίσα από ύπερβολικήν άγάπη, έπιχειρούσε να υπερασπίσει.

Ο Ριάδης δέχτηκε όλα τούτα με άγάπη και με τον ίδιο πάντα ένθουσιασμό και θαυμασμό στον ποιητή. Και του άπάντησε,¹¹ καθησυχάζοντάς τον για τους έχθρους και για τους φίλους του.

Θεσσαλονίκη 26 'Ιαν. 1927.

Μεγάλε μου φίλε,

Έλαβα και τα δυό Σας γράμματα. Και του μέν πρώτου θα δημοσιέψω περικοπές σ' ένα φύλλο του τόπου μας που έχει μεγάλην κυκλοφορίαν. Στο ίδιο φύλλο θα δημοσιευθούν και κριτικές όλων των θαυμαστών Σας και είναι πολλοί αυτοί, πάμπολλοι. Έτσι οι δυό τρείς κιτρινάριδες επικριτές Σας δε θα ξέρουν πειά που να κρυβούν. Λίγη ύπομονή και θα τους κάνομε του άλατιού. Τους όργανώνουμε μιá επίθεσι πολύ περιποιημένη. Όσο για το άνούσιο εκείνο άρθρο του Ταχυδρόμου, το ένέπνευσα έγώ εις τον διευθυντήν του, ο όποιος όμως, επηρεασμένος από κάποιον δημοσιογράφον, καλόν άνθρωπον και σπουδαγμένον, κατά τα άλλα όμως έλεεινόν τεχνοκρίτην, έκρινε καλό να βάλλη και δικές του ιδέες μέσα, κ' έτσι μου το χάλασε το άρθρο.

Μή Σας πειράζει το πράγμα. Βιάζομαι να Σας πληροφορήσω, πως ο έν λόγφ δημοσιογράφος σά γνήσιος 'Ανατολί-

της ποῦ εἶναι — κατάγεται ἀπ' τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας — βρίσκει πῶς ἡ Ἀγία Σοφία — νὰ τὸν σχωρέσῃ ὁ Θεός! — εἶναι καλλίτερη ἀπ' τὸν Παρθενῶνα!.. Κατόπιν αὐτῶν, ὑποθέτω, πῶς φαντάζεται τὴν ποίησι σὰν κάτι ζεστοῦ-τσικο-ζεστόυτσικο, σὰν κανένα χαμαμάκι, χαρεμάκι, σὰν κανένα λαδερό φαγεῖ, ἰ-μὰμ μπαϊλντί...

Μ' αὐτὰ τὰ γοῦστα, δὲν μπορεῖ νὰ σηκωθῇ, βέβαια, στὸ ὕψος μιᾶς Παλαμικῆς τέχνης, ὅλο φῶς καὶ πνεῦμα καὶ πάθος καλλιτεχνικό, ὅπως βρίσκεται λόγου χάριν σὲ μιὰ τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐπροκλήθηκε ἀπ' τὸ ἐξῆς γεγονός: Ὁ γραμματεὺς τοῦ Ὁδείου μας κ. Δαδάκης μετὰ τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἀπαγγελίας κ. Κοπανᾶ παρευρέθησαν σὲ κάποιο μάθημα τοῦ κ. Ἀποστολάκη καὶ ἔμειναν ἐμβρόντητοι — περίμεναν νὰ μάθουν κατὰ καλὸ καὶ ὠφέλιμο — ἀκούοντάς τον νὰ Σᾶς ψέλνῃ τὸν ἐξάψαλμο. Τὸ πρᾶγμα, ὡς ἦταν ἐπόμενο, μαθεύτηκεν ἀμέσως. Δεχτήκαμε δὲ καὶ τὴν ἐπίσκεψι τοῦ κ. Ὁρολογᾶ διευθυντοῦ τοῦ Ταχυδρομίου. Μερικοὶ μάλιστα ζωηροὶ νέοι εἶχαν σκοπὸ νὰ τοῦ τοῖς βρέξουν τοῦ Ἀποστολάκη στὸ Πανεπιστήμιο. Τοὺς ἐμποδίσανε ὅμως ἐγκαίρως. Τέλος, κατόπιν πολλῶν, γράφτηκε καὶ τὸ ἀρθράκι ἐκεῖνο, ποῦ, ἀπορῶ, ποιὸς βλάξ εἶχε τὸ θράσος νὰ Σᾶς πληροφορήσῃ πῶς ἦταν δικό μου... Στὸ ἄρθρο μου, ποῦ θὰ γραφῇ κατ' αὐτὰς γιὰ τὸ Θεῖο Σας ἔργο, ποῦ γιομίζει τὴν νεώτερη Ἑλλάδα μὲ ὅλες τὶς χάρες καὶ τὶς ἀντρίκειες ὁμορφιές, θά'χω τὸ θάρρος καὶ τὴν μεγάλη τιμὴ νὰ βάνω φαρδεῖα πλατεῖα τὴν ὑπογραφή μου. Δὲ θὰ διστᾶσω καθόλου, νὰ πῶ τὴν γνώμη μου γιὰ ἓνα ἀπ' τοὺς πεῖδ τέλειους τεχνίτες τοῦ λόγου ποῦ ἐγέννησεν ἡ Ἑλλάς, ἡ ἀρχαία καὶ ἡ τωρινή.

Τὰ γράμματά Σας, μ' ἐκεῖνο ποῦ δημοσιεύτηκε, ἀφοῦ τὰ χρυσοδέσω, θὰ τὰ κρατήσω γιὰ φυλαχτό. Γιὰ μένα εἶναι θησαυρός.

Πάνω σ' αὐτά, φιλώντας Σας τὸ τιμημένο χέρι, διατελῶ εὐλαβικά,
Ὅλος δικός Σας,
Αἰμίλιος Ριάδης.

Δὲν ἔσκιζε λοιπὸν ὁ Ριάδης τὸ «φλύα-ρο» γράμμα τοῦ ποιητῆ, καθὼς ἐκεῖνος

γύριψε, ἀλλ' ἀντίθετα μάλιστα τὸ φύλαξε προσεχτικὰ ἀνάμεσα στὰ πιὸ πολύτιμα καὶ στὰ σπουδαῖα χαρτιά του. Καὶ μᾶς παρᾶδωσε ἔτσι, ἓνα κομμάτι ἀπ' τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸ ἔργο του. Μαζὶ μ' αὐτὸ τὸ γράμμα φύλαξε ἀκόμη ὁ Ριάδης καὶ τὸ αὐτό-γραφο γράμμα ποῦ ὁ ποιητῆς εἶχε στείλει στὸν «Ταχυδρόμο», καθὼς καὶ τὰ ὅσα ἄλλα ἀκολούθησαν ἔπειτα γιὰ τούτῃ τῇ μικρῇ ὑπόθεσιν.

Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν εὐγενικὴ συναντίληψιν τοῦ φίλου, ὁ ποιητῆς ἔνωσε τὴν ἀνθρώπινη ζεστασιὰ ποὺ καταλύει τὴν ὁποῖαν ἔχθρα τῆς ζωῆς καὶ συνέχισε τὴν ἐπιστολικὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὸν μουσικό, ἀλλὰ σ' ἓνα εἰρωνικό πιά παιχνίδισμα μὲ τὸν ἐχθρὸν του τὶς ἀκαταλόγιστες καὶ μὲ τὸν ἀδύναμον φίλον του τὶς δειλὲς καὶ ἀστοχες ἐπιφυλάξεις. Ἔτσι, ἓνα δημοσίευμα ἀντιρρητικὸ ποὺ ἀκολούθησε τὴ δημοσίευσιν τοῦ γράμματός του στὸν «Ταχυδρόμο», γραμμένον ἐν ἐφημερίδα «Μακεδονία» ἀπὸ κάποια γνωστὴ του χρονογράφου,¹² τὸν κάνει νὰ διασκεδάξῃ μὲ τὴν ἀφέλεια τῶν ἀνθρώπων, χωρὶς φυσικὰ νὰ ξεχνᾷ καὶ πῶς πρέπει νὰ τὴν κεντηρίσῃ. Κάποτε πάλι, προσπαθεῖ νὰ κατευνάσῃ καὶ τὸν φίλον τῇ θέρμῃ, ὅταν αὐτὴ κινδυνεύει νὰ χάσῃ τὸν πνευματικὸν τῆς δρόμο καὶ ἐκδηλώνεται μὲ τρόπο ποὺ τὴν ἐξομοιώνει μὲ τὴν πολιτικὴν. Ὅλα ὅμως αὐτὰ γίνονται πιά σ' ἓναν τόνο χωρὶς τρικυμία καὶ ἀναστάτωση. Ἡ ψυχὴ ἔχει βρεῖ καὶ πάλι τὸν ρυθμὸ τῆς τὸν ποιητικῆς.

Οἱ φίλοι τῆς Θεσσαλονίκης βρίσκουν τότε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ξαναγυρίσουν ἐπὶ τὴν παράκλησίν του γιὰ μιὰν ἐπίσκεψιν τοῦ ποιητῆ ἐπὶ τὴν πόλιν του, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει καὶ κάποια γενικότερη σημασία. «Τὸ ἀπαιτοῦμε» τοῦ γράφει ὁ Ριάδης.¹³ Κ' ἐκεῖνος, γιὰ μιὰ στιγμὴ, τονωμένος ἀπ' τὴ ζεστασιὰ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ του, φάνηκε νὰ παίρνει τὸ θάρρος ποὺ τοῦ χρειαζόταν γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ.

Λίγο ὕστερα ὅμως, μεταστράφηκε. Τοῦ φάνηκε καὶ πάλι δύσκολο νὰ ἀποφασίσῃ τὸ ταξίδι. «...Μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ εἰσακούσω τὴν παράκλησίν σου καὶ νὰ ἔλθω ἐπὶ τὴ Θεσσαλονίκη, ἔγραφε στὸν Ριάδη. Αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, νόησέ το ἀπόλυτα καὶ ἀδιάλλαχτα. Ἀδύνατο γιὰ λόγους φυ-

σιολογικοὺς, ψυχολογικοὺς, κοινωνιολογικοὺς, φυσικοὺς καὶ μεταφυσικοὺς ποὺ μὲ κυβερνοῦν, ποὺ μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ τοὺς παραβῶ, ποὺ μὲ ζοῦν καὶ ποὺ μὲ θανατώνουν, ποὺ εἶναι τὸ ἐγὼ μου μὲ ὅλη τὴν ποίησιν καὶ μὲ ὅλη τὴν ἀθλιότητα. Μὴ ζητᾷς περισσότερα· δὲν εἶμαι παρουσιάσιμος».

Τελικὰ, ἡ ἐγκάρδια καὶ θερμὴ ἐπιμονὴ τῶν φίλων τὸν ἔκαμε γιὰ μιὰ στιγμὴ κ' ἐξέχασεν ὁλότελα τὶς δυσκολίες ποὺ θὰ τοῦ ἔφερνε τὸ ἀγγιγμὰ του μὲ τὸν ἔξω κόσμον καὶ σὲ κάποιαν ὥρᾳ ἀδυναμίας, ἀπ' αὐτὲς ποὺ ἀναγκάζονταν νὰ πεῖ τὸ ναὶ μὴ μπορῶντας νὰ ἀρθρώσει τὸ ὄχι, συγκατένευσε ἐπὶ τὴν παράκλησιν. «ὑποσχέθηκα, ἔγραφε στὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 27 ἐπὶ τῇ Ραχίλ, πῶς θὰ πάω ἐπὶ τὴ Θεσσαλονίκη ποὺ μοῦ ἐτοιμάζουν ὑποδοχὴν· ἂν δὲν πάω θὰ θυμώσουν δυὸ-τρεῖς ποὺ θὰ πιστεύουν πῶς εἶμαι κάτι· ἂν πάω, θὰ γίνω γελοῖος σὲ ὅλους».¹⁴

Ἡ δειλία τοῦ λοιπὸν αὐτὴ τὸν βασάνισε σὲ μιὰν ἀπίθανη διβουλία ὅλο ἐκεῖνο τὸ καλοκαίρι τοῦ 27. Ἐφερνε καὶ ξανάφερνε μερόνυχτα τὸ θέμα ἐπὶ τὴ σκέψιν του καὶ βασανίζονταν, ἔχοντας μόνον ἐλπίδα τὴν κάποια ἀπρόοπτη στροφή ποὺ θὰ παρουσιαζόταν, θαρρεῖς, μὲ κάποιο παράδοξον τρόπο. Μιὰ ἀθυμία τὸν δέρνει ποὺ πάει κάποτε καὶ τὴ σκέψιν ἀκόμη ὁλότελα νὰ τοῦ φάει μὲ «βραδεῖα δηλητηρίαση».

Καὶ οἱ φίλοι ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ἐπιμένουν. Μὲ ἐνέργειάς τους, τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο Θεσσαλονίκης ψήφισε πίστωση 25 χιλ. δραχμῆς γιὰ τὴν γιορτὴ καὶ πῆρε τὴν ἀπόφασιν νὰ δώσῃ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ σ' ἓνα δρόμο. Ἐνας σύλλογος ἰδρύθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Παλαμᾶ καὶ ὁ γενικὸς διοικητῆς Ἀχιλλέας Καλεῦρας μὲ ἀπόφασίν του στίς 3 Αὐγούστου συγκρότησε τὴν ὁργανωτικὴν ἐπιτροπὴ τοῦ ἑορτασμοῦ. Μέλη τῆς ἦσαν ὁ ἄλλοτε ὑπουργὸς Ἀναστάσιος Μισιρλόγλου, ποὺ ὀρίστηκε καὶ πρόεδρος, ὁ Δέξιππος Ἀντωνιάδης, ἡ κ. Μερόπη Τσιώμου - Βασιλικὸν, ὁ Αἰμίλιος Ριάδης, ὁ Ἀντώνιος Μπραχάλης καὶ ὁ Α. Χ. Χαμουδόπουλος πρόεδρος τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν Θεσσαλονίκης.

Ἔτσι, πισωστράτισμα δὲ χωροῦσε πιά.

Κι ὅμως, ὁ ποιητῆς περίμενε πάντα κάποιον ἀπὸ μηχανῆς θεὸ λυτρωτὴ του. «Στὴν Αἰδηψὸ δὲν κατώρθωσα νὰ βρεθῶ, καθὼς σχεδιάζα, γράφει στίς 26 Σεπτεμβρίου ἐπὶ τῇ Ραχίλ, οὔτε 20 μέρες ποὺ λογάριζα νὰ τακτοποιήσω κάπως τὸ πρόγραμμά μου γιὰ τὸν ἐφιέλτη αὐτὸ τῆς Θεσσαλονίκης· ἡ ἀβουλησίᾳ μου μ' ἔσυρε νὰ ὑποσχεθῶ πῶς θὰ πηγαίνω καὶ τώρα ντρέπομαι νὰ πάρω, πῶς τὸ λόγο μου. Ἐγὶνε μιὰ Ἐπιτροπὴ νὰ μὲ δεχθῇ! Πρέπει κάπως νὰ προσαρμοσθῶ γιὰ τὴν παράστασιν. Μὲ παραμονεύει τὸ γελοῖο. Ἐλπίζω ἴσαμε τοῦ Ἀγίου Δημητρίου κάποιο ἐμπόδιο νὰ βρεθῇ, καὶ ἡ κωμωδία δὲ θὰ παρασταθῇ».¹⁵

Καὶ πραγματικὰ, ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ἐνεργεῖ ἀπρόοπτα. Μιὰ κάποια ἀνέλπιστη δυσκολία, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ μετάβασίς του ἀναβάλλεται. Καὶ φυσικὰ, συχνὰ ἡ ἀναβολὴ σημαίνει καὶ ματαίωση. Καὶ ἦταν μάλιστα τὴν ὥρᾳ ποὺ τὸ πρᾶγμα εἶχε πιά φτάσει στὸ πιὸ κρίσιμο σημεῖο του, ὅταν καὶ ὁ ποιητῆς διασμένος ἀπὸ τὶς ἡμερομηνίες εἶχε πιά ἀποδεχτεῖ τὴ μοῖραν του.

Χαρούμενος λοιπὸν ἀπ' τὴ στροφή πᾶστικῃ ἀπ' τὴν ἀναβολὴ κ' ἔγραψε στὸν Ριάδη πῶς «ἔβαλε τελεία καὶ παύλα ἐπὶ τὴν ὑπόθεσιν».

Ὁ μουσικὸς ὅμως δὲν ἀπελπίστηκε. Ἡ ἀναβολή, καθόλου δὲν ἐσήμαινε καὶ ματαίωση αὐτοῦ ποὺ μὲ τόσους κόπους καὶ μὲ τόσην ἀγάπην εἶχε προετοιμάσει. Συνέχισε λοιπὸν παρακαλώντας. Μαζὶ μὲ τὸν φίλον του τὸν Μισιρλόγλου τηλεγράφησε στὸν ποιητὴ. Καὶ τοῦ παρουσίασαν τὸ πρᾶγμα πιά ὀριστικὸν, ποὺ δὲ χωροῦσε καμιά ὑπαναχώρησιν. Δὲν ἦταν μονάχα ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς φίλους, ἦταν καὶ τὸ χρέος ἐπὶ τὴν γενικὴν ὑπόθεσιν ποὺ εἶχε πάρει πιά τὸν τόνο πολιτικῆς καθαρᾶ ἀντιδικίας ἀνάμεσα σὲ σκληρὰ ἀνταγωνιζόμενες παρατάξεις.

Ἔτσι, τὰ πρᾶγματα νικοῦσαν τελικὰ τὴν ἀβουλία καὶ οἱ ἀμφιταλαντεύσεις παραχώρησαν τὴν θέσιν τοὺς ὀριστικὰ στὸ ταξίδι. Θέλοντας καὶ μὴ θέλοντας, ὁ ποιητῆς θὰ ἔφευγε ἐπὶ τὴ Θεσσαλονίκη. «Φόρεσε καὶ ἐσύ, Χριστέ μου, κόκκινα ποδήματα», εἶπε καὶ ἀπάντησε καταφατικὰ.

Ήταν νὰ φύγει στὶς 19 Νοεμβρίου, τὸ Σάββατο τὸ βράδυ. Τὸ ἔγραψε μάλιστα καὶ στὴ Ραχήλ, πὼς φεύγει ὀριστικά πιά στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἀλλὰ καὶ πάλι καινούργια ἀπρόοπτα ἐμπόδισαν τὴν ἀναχώρηση, μιὰ γιατί θὰ γινόντουσαν ἐκεῖ κάποιες ἐκτελέσεις κα-
τασκόπων, μιὰ γιατί θὰ πήγαινε ὁ Κον-
δύλης, μιὰ γιατί ὁ Καλεύρας θὰ ἔλειπε.
Κι ὁ ποιητὴς εἶχε φτάσει πιά στὸ δξύ-
τερο σημεῖο τῆς ἀγωνίας του. Καὶ μάλι-
στα ἄρχισε καὶ νὰ στενοχωριέται γιατί
πήγαινε τόσο στραβὰ τὸ ζήτημα. Μετα-
νοιωμένος, καὶ γιὰ τὰ ἀπρόοπτα, μόλο
ποὺ τόσο τὰ γύρευε. «Ὅταν σοῦ ἔγραψα
πὼς φεύγω γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη, ἤμουν
βέβαιος πὼς θὰ ἔφευγα, ἔγραφε στὴ Ρα-
χήλ στὶς 2 Δεκεμβρίου. Δυστυχῶς ὅπως
ὅλα μου πῆγε καὶ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, ὡς
φαίνεται, τοῦ κάκου. Δὲ μὲ πειράζει».¹⁶

Τελικά, ἡ ὀρισμένη ἡμέρα ἔφτασε. Στὶς
16 Δεκεμβρίου, Παρασκευὴ βράδυ, ξεκί-
νησε ὁ ποιητὴς μὲ τὸ τραῖνο ἔχοντας συν-
τροφία του τὴ Ναυσικά, τὸν Λέανδρο
καὶ τὸν καθηγητὴ Νίκο Βέη. Τὴν ἄλλη
μέρα, Σάββατο πρωί, τοὺς ὑποδέχτηκαν
τιμητικά στὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ ἐκδηλώ-
σεις ἦσαν πραγματικά συγκινητικές. Ὁ
ποιητὴς βρέθηκε μέσα στὴ θέρμη μιᾶς
ἀπίστευτης ἀγάπης τρεῖς ὁλόκληρες μέ-
ρες.

Ἔδοκε διάλεξη¹⁷, μίλησε παντοῦ, πα-
ραστάθηκε σὲ δεξιώσεις, «ἔκαμε ὅ,τι μπο-
ροῦσε νὰ κάμῃ ἕνας ποιητὴς δειλός, ξα-
φνισμένος, ἀσυνήθιστος πρὸς τέτοιους
πανηγυρισμούς. Ἴσως καὶ ταραγμένος ἔ-
δω κ' ἐκεῖ καὶ ἀδέξιος».

«Χαιρετισμούς ἐγκάρδιους, ἀκριβοὺς
ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πόλη ποὺ μὲ δέχτηκε
συγκινητικά καὶ περιέργα. Λόγοι καὶ ἀν-
τίλογοι ἀκόμη ὁ ποιητὴς δὲν μπορεῖ πε-
ρισσότερα νὰ γράφῃ. Φεύγω σήμερα»,
ἔγραφε πρὸς τὴ Ραχήλ στὶς 19 Δεκεμ-
βρίου σὲ κάρτα μὲ ἀποψη τῆς Ἑγνα-
τίας.¹⁸

Σὰν ξαναγύρισε πιά στὸ «κελλί» του, ὁ
δυσπροσάρμοστος στὸ πλῆθος ἐρημίτης ἀ-
ναπολοῦσε μὲ ἀπέραντην εὐχαρίστηση ὅλην
αὐτὴ τὴν τόσο θερμὴ κ' ἐγκάρδιαν ἐπαφὴ
του μὲ τὸν κόσμον τὸν πολὺ στὴ Θεσσα-
λονίκη. Μιὰν ἐπαφὴ, ποὺ τὸν εἶχε ἀπο-
καθαμένο ἀπὸ τὸ δέος τῆς ἀγορᾶς. Καὶ
τὴν ἐπαφὴ του αὐτὴ τὴ χρωστοῦσε ὁλό-

τελα στὴν πρωτοβουλία τοῦ ἐγκάρδιου φί-
λου του τοῦ μουσικοῦ Ριάδη, καὶ στὸ
«ἱστορικὸ ἐκεῖνο γράμμα», ποὺ τοῦ εἶχε
στεῖλει στὶς 14 Ἰανουαρίου 1927 ὁ ποιη-
τὴς, ξεκινώντας ἀθελά του μιὰν ἱστορία,
ποὺ τὴν κατέχουμε πάλι χάρις στὴ φρον-
τίδα τοῦ Ριάδη νὰ διαφυλάξῃ τὴν ἀλλη-
λογραφία του τούτη μὲ τὸν ποιητὴ.

Ἀπ' τὴν ἀλληλογραφία λοιπὸν αὐτὴ ἀ-
νάμεσα στοὺς δυὸ φίλους, στὸν ποιητὴ
καὶ στὸν μουσικό, σῶθηκαν καὶ ἑφτά¹⁹
γράμματα τοῦ Παλαμᾶ στὸ ἀρχεῖο Ριάδη.

Τὰ κατάλοιπα τοῦ Αἰμιλίου Ριάδη τὰ
φύλαξε μὲ στοργὴ ἡ κ. Ἐλίζα Ριάδη, ἡ
γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ του. Σημαντικὸ μέ-
ρος τοὺς ἀποτελεῖ, φυσικά, τὸ μουσικὸ
ἀρχεῖο τοῦ Ριάδη, ποὺ ἡ μελέτη του ἔχει
ἀνατεθεῖ στὸν μουσικολόγο κ. Φοῖβο Ἀ-
νωγειανάκη. Κατὰ τὴν ἔρευνά του λοιπὸν
ὁ κ. Ἀνωγειανάκης βοήθη ἀνάμεσα στὰ
μουσικά χαρτιά καὶ τὰ ἑφτά γράμματα
τοῦ Παλαμᾶ. Ἡ ποίηση κ' ἡ μουσικὴ
εἶχαν δεθεῖ καὶ στὰ κατάλοιπα, ὅπως καὶ
στὴ ζωὴ τὸ γύρευεν ὁ ποιητὴς. Καὶ ὁ φί-
λος μελετητὴς μοῦ πρόσφερε εὐγενικά τὸ
δικαίωμα νὰ τὰ μελετήσω καὶ νὰ ἐπιμε-
ληθῶ τὴν ἔκδοσή τους ποὺ ἦταν νὰ γίνῃ
στὴν «Ἐπιθεώρηση Τέχνης». Τὸν εὐχα-
ριστῶ γιὰ τοῦτο ξεχωριστά. Μοῦ πρόσ-
φερε μιὰ χαρά, πολὺ μεγάλη.

Στὸ «Ἰδρυμα Κωστή Παλαμᾶ» σώζον-
ται ἐπίσης ὁ ἕνα φάκελος, ποὺ ἔχει πάνω
του σημειώσει ὁ ποιητὴς «Θεσσαλονίκη-
Ριάδης», ἐννέα γράμματα τοῦ Ριάδη στὸν
Παλαμᾶ, ποὺ ἀπ' αὐτὰ τὰ ὀκτώ²⁰ ἀνα-
φέρονται στὴν παραπάνω ἱστορία. Βρί-
σκεται ἐκεῖ ἐπίσης, ἕνας φάκελος μὲ ἀπο-
κόμματα ἀπὸ ἐφημερίδες τῆς Θεσσαλονί-
κης καὶ τῶν Ἀθηνῶν ποὺ κι αὐτὰ ἀνα-
φέρονται στὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Παλαμᾶ στὴ
Θεσσαλονίκη. Ἔχουν πολὺ ἐνδιαφέρον ὅ-
λα τούτα γιὰ τὸ κλίμα καὶ γιὰ τὴ γενι-
κότερη κατάσταση τοῦ καιροῦ γύρω στὰ
πνευματικὰ ζητήματα τοῦ τόπου. Σὲ μιὰ
μελέτη γενικότερη, ὅλο τοῦτο τὸ ὕλικο
θὰ εἶχε πολὺ μεγάλη σημασία.

Χάρις στὴν ὑπόδειξιν τοῦ φίλου κ. Γ.
Κατσιμπαλή, τὰ μελέτησα ὅλα αὐτὰ καὶ
τὰ χρησιμοποίησα, ἀλλὰ, φυσικά, μονάχα
ὅσο ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ νὰ παρουσιάσω
τὰ ἑφτά γράμματα τοῦ Παλαμᾶ. Ὅχι,
γιὰ νὰ κάμω μελέτη. Καὶ ὄχι, γιὰ νὰ ἀ-
πλώσω τὴν ἔκδοσιν καὶ σὲ ἄλλα γράμματα.

Τὰ γράμματα λοιπὸν αὐτὰ τοῦ Πα-
λαμᾶ τὰ ἐκδίδω χωρὶς διορθώσεις κρα-
τώντας ἀπόλυτα τὴν ὁρθογραφία τοῦ ποιη-
τῆ, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ λάθη τῆς. Ὅλα τους
ἔχουν κάποια σημασία γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς
ζωῆς, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιη-
τῆ. Σεβάστηκα ἀπόλυτα τὸ κείμενο καὶ
μονάχα ὅπου χρειάστηκε νὰ συμπληρώσω
μὲ κάποια λέξη τὸ νόημα, τὸ ἔκαμα, κλεί-
νοντάς τιν ὅμως σὲ ἀγκύλες.

Ἐριμνευτικά σημειώματα, μὲ συνεχῆ
ἀρίθμηση, πρόσθεσα στὸ τέλος τῶν γραμ-
μάτων, ὅσο γινόταν ὅμως πὺδ λίγα, προσ-
παθώντας νὰ ἀποφύγω ὅπωςδῆποτε τὸν

ὁποιοδήποτε φόρτο. Καὶ ὑποσημείωσα ἀ-
κόμη, κάτω ἀπὸ κάθε γράμμα, ἀριθμη-
μένες μὲ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφα-
βήτου τὶς διπλῆς γραφῆς τοῦ κειμένου,
ποὺ ἡ στιγμιαία παλλόμενη ψυχὴ καὶ ἡ
ἐναλλασσόμενη σκέψιν τοῦ ποιητῆ σημείω-
σε στὸ χαρτί του. Εἶναι πολὺ σημαντικὴ
ἡ παρακολούθησιν τούτῃ τῶν ψυχικῶν καὶ
πνευματικῶν μεταλλαγῶν ἀνάμεσα ἀπ' τὰ
σθησίματα ἑνὸς γραφτοῦ. Στὸ τέλος, πρόσ-
θεσα πίνακα τῶν πύδ σημαντικῶν ὀνομά-
των καὶ πραγμάτων ποὺ ἀπαντοῦν στὸ
κείμενο.

Ἀθήνα, Γενάρης 1964

Κ.

1*

Ἀθῆναι 29 Δεκεμβρίου 1926

Ἀξιότιμε Κύριε Διευθυντὰ τοῦ «Ταχυδρόμου Θεσσαλονίκης»**

Σᾶς παρακαλῶ νὰ φιλοξενήσετε, ἂν δὲν ἐμποδίζει τίποτε, στὸ καλὸ σας φύλ-
λο, τὰ ἑξῆς:

Ἀργὰ πολὺ, πρὸ δύο τριῶν ἡμερῶν, μοῦ στάλθηκε ἀπόκομμα τοῦ «Ταχυδρό-
μου Θεσσαλονίκης» ἀπὸ τὸ φύλλο τῆς 7 τοῦ μηνὸς τούτου· καὶ εἶδα ἐκεῖ τὸ δη-
μοσίευμα τοῦ ἀνωνύμου Χ «Περὶ Παλαμᾶ», καθὼς τιτλοφορεῖται.

Ὁ ἄγνωστός μου Χ, ἀνίσως τὰ λόγια του γιὰ μένα θὰ μπορούσαν νὰ περιο-
ρισθοῦν στὸ ταπεινὸ μου ἄτομο μονάχα, θὰ ταίριαζε νὰ δεχθῇ εὐχαριστήρια. Ὅμως
ἀξίζει συγχαρητήρια.

Γιατὶ ὅποιος μιλεῖ γιὰ μένα μὲ προσοχή (α), καί, φυσικώτατα, μὲ τιμὴ, δὲν
κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ προσφέρῃ τὸ φόρο του πρὸς τὴν Ποίησίν μας τὴν ἴδια,
σὲ ὅ,τι αὐτὴ (β) κρατεῖ καλὸ καὶ ἄξιο, μέσα σὲ μιὰ ζωὴ πενήντα χρόνων.

Μονάχα εἶναι κάπως λυπηρὸ πόσο ἡ θαναυσότερη ἐπίθεσιν δύναται νὰ κλονί-
σῃ καὶ τὴ θαυότερα ριζωμένη πίστιν. Ὁ εὐγενὴς ἄγνωστός μου Χ ἐπηρεασμένος
ὅπωςδῆποτε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα ποὺ ἔδωκεν ἀστόχαστα ἡ Πολιτεία στὸν ἄνθρωπον τὸν
ἀναφερόμενον στὸ δημοσίευσμά του, δείχνεται σὰ νὰ κρύβῃ ἀνάμεσα στὰ λόγια
του (γ) κάποια διάθεσιν φιλόανθρωπον παρηγορίας πρὸς ἐμένα καὶ πρὸς ὅσους, θέ-
βαια, τιμοῦν καὶ θαυμάζουν ἕνα ποιητὴ, γιὰ τὸ (δ) δυστύχημα τάχα ποὺ πάθαμε
νὰ μᾶς κακομεταχειρίζονται ἔτσι ἀπὸ τὴν ἔδρα ἐνὸς Πανεπιστημίου.

Χαρά μου εἶναι τέτοιου εἶδους ἐπιθέσεις, γιατί μοῦ στερεώνουν ζωηρότερη
τὴ συνείδησιν τοῦ τί ἀξίζω.

Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ δὲν καταδέχομαι καὶ νὰ χαράξω τ' ὄνομά του, κατασιχώνει
τὰ νεοελληνικά γράμματα. Νὰ τὸν χαίρωνται ἡ Πολιτεία ποὺ τὸν διώρισε νὰ τὰ
διδάσκῃ καὶ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ τὸν ἔχει.

Κωστής Παλαμᾶς

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Δυὸ φύλλα, γραμμένα μόνο στὰ recto τους. Στὰ
verso τους, λερώματα ἀπὸ τυπογραφικὸ μελάνι.

** Διαγραμμένα ἀπὸ τὴ Σύνταξιν τῆς ἐφημερίδας καὶ ἀντὶ γι' αὐτὰ ἔχουν προστεθεῖ μὲ
ξένο χέρι: «Κύριε Διευθυντὰ τοῦ "Ταχυδρόμου"» καὶ «10 ἀπλ.».

α. Διαγρ. «μὲ εἰλικρί-»

β. » «ἔχει κα»

γ. Διαγρ. «κάτι διὰ»

δ. » «ἀτύχ»

Ἀθήναι 14 Ἰανουαρίου 1927

Φίλε κύριε Ριάδη,

Πάντα θυμολοῦμαι τὰ λιγιστὰ συναπαντήματά μας. Ὁ τόνος σας ὁ ἐνθουσιαστικός, καθὼς μιλούσατε γιὰ τὸ ἔργο μου στὴν ποίηση, ὅσο κι ἂν μ' ἔκανε ἀκόμα πιὸ ντροπαλὸ καὶ δειλότερο ἀπὸ ὅ,τι — μπορεῖ γιὰ κακὴ μου μοῖρα — εἶμαι, στὸ βάθος τοῦ ξυπνοῦσε μιὰ συνείδηση πὼς κάτι μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ τραγοῦδι μου.

Τὸ τραγοῦδι. Νὰ ἡ λέξη πού με συγκινεῖ, τὸ σύμβολο πού ἀξιόλογα ἐκφράζει τὴ συγγένεια μεταξὺ τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ μουσικοῦ. Ὁ ἦχος καὶ ὁ στίχος νὰ τραγοῦδῃ. Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικὸ τῆς ἀσύγκριτης τέχνης πού εἶναι ἡ μουσική, καὶ τῆς μόνης πού ἀξίζει νὰ συγκρίνεται μ' ἐκείνη καὶ πού εἶναι ἡ ποίηση.

Καθὼς ἡ ζωὴ μου δὲν ἐκπληρώνει πάντα κανονικὰ τὰ χρέη της οὔτε πού δηλώνει καθαρά — στριμωμένῃ καθὼς εἶναι στὸ εἶναι της — καὶ τίς ἀγνότερές της συμπάθειες, θὰ μπορούσατε νὰ ὑποθέσετε πὼς ἀδιάφορος στέκομαι πρὸς ἑσάς. Πάντα σὰς (α) κρατῶ σὲ μιὰ μεριά ξεχωριστὴ τῆς μνήμης μου. Μὰ τώρα — συγχωρήστε τὴν ἐνόχληση πού θὰ σὰς κάμω. Θέλω μιὰ χάρη ἀπὸ σὰς.

Θυμᾶστε κάποτε με ποιάν ἀγανάκτηση γιὰ ἓνα βιβλίο καὶ με ποιά καταφρόνηση μοῦ μιλούσατε γιὰ τὸ δράστη τοῦ βιβλίου ἐκείνου. Γραμμένο πιὸ πολὺ γιὰ νὰ με κατεβάσῃ ἀπὸ τὸ βάθρο πού με στεριώνει ἐπάνω του ἡ θαθεῖά μου ἀγάπη, ἀπὸ τὰ μικρά μου χρόνια, πρὸς τὴν τέχνη τὴν ποιητικὴν, εἶναι, ὅσες φορές μιλεῖ γιὰ μένα, ἀδιάντροπο, ἀνόητο, κακόπιστο, ἀκριτο (β). Τὴν ἀκρισία του δὲ αὐτὴ τὴ δείχνει μιλώντας καὶ γι' ἄλλους ἀκόμα τῆς Μούσας διαλεχτούς. Ὁ θαυμασμός του πρὸς τὸ Σολωμὸ δὲν τοῦ προσθέτει τίποτε· εἶναι «γλαυξ εἰς Ἀθήνας»· ἄλλοι καὶ τὸν ἀνακάλυψαν, πολὺ πρίν, καὶ μίλησαν γιὰ κείνον καλύτερα. Ἐφτά στίχοι μου ἀπὸ τὸ ποίημά μου «Οἱ Πατέρες» στὸν τόμο μου τῶν Βωμῶν (σελ. 16 — ἐκδόση πρώτη) πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ φράση «Κ' ἐσὺ ὁ ἀσύγκριτος» τὸν τραγοῦδοῦνε τὸ Σολωμὸ τελειωτικὰ σὲ τρόπον πού νὰ κατασταίνεται περικτὸ καθενὸς ἄλλου τὸ κοίταγμα καὶ τὸ ἐγκώμιο. Ἀλλά, ἐννοεῖται, ὁ Σολωμὸς δὲν «πληροῖ τὰ πάντα», εἶναι εἶναι τὸ φεγγόβολο γλυκοχάραμα τῆς νεοελληνικῆς φαντασίας, καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μετὰ τὸ ξημέρωμα ὕστερ' ἀπὸ κείνον, τοῦ νεοελληνικοῦ λυρισμοῦ. Ὁ Θεὸς με δλόγησε νὰ δώσω ἐγὼ τὸ σύνθημα πού εἶμαι βέβαιος πὼς ὁ ἀντίτυπος του θὰ εἶναι περιλαμπρὸς γιὰ τοὺς τωρινούς καὶ γιὰ τοὺς μελλούμενους καιρούς. Τὸ βιβλίο πού σὰς κίνησε τὴν ἀγανάκτηση εἶναι κλασσικὰ λιβελλογραφικόν. Τὸ γαύγισμά του θὰ τρομοκράτησε τοὺς ἀνίδεους ἢ θὰ προξένησ' εὐχαρίστηση στοὺς προῖδεασμένους καὶ με κάποια προδιάθεση ἐναντίον μου. Ἀπὸ τοὺς νέους, κ' ἐκείνους πού τιμοῦν τὴν ποίηση κ' ἐκείνους πού εἶναι περασμένοι ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι μου, ὅσο καὶ ἂν μπορεῖ νὰ μὴ τὸ αἰσθάνωνται ἢ νὰ μὴ τὸ θέλουν, δὲν ἀκούστηκε καμιά φωνὴ διαμαρτυρίας. Κάτι μαζί τόσο ἀδιάντροπο καὶ τόσο εὐκολο, εἶναι ἡ ἄρνηση. Φιλοσοφία της εἶναι: Σκοτώνω γιὰ νὰ ζήσω. Μόνο δυὸ εὐγενικοὶ ποιητές, κύριοι καὶ διδάσκαλοι τοῦ λόγου τοῦ ποιητικοῦ καί, τὸ περίεργο, καὶ οἱ δυὸ κάποτε δειγμένοι ἐπιφυλακτικοὶ στὴν ἐκτίμησή καὶ στὸ θαυμασμό τους πρὸς ἐμένα, ἐκοινοποίησαν τὴν ἀποστροφή τους πρὸς τὴν κακοήθεια τοῦ βιβλίου. Εἶναι αὐτοὶ ὁ Κωσταντίνος Χατζόπουλος καὶ ὁ Σωτήρης Σκίπης. Ὁ πρῶτος γύρισε πίσω τὸ βιβλίο πού τοῦ στάλθηκε — καθὼς μοῦ ἔλεγε — ἢ, ἀνίως καλύτερα θυμολοῦμαι, δήλωσε πάντα τὴν καταφρονετικὴ του ἀπαρέσκεια πρὸς τὸ συγγραφέα του, καὶ ἡῦρε (γ) ἄριστο τρόπο διαμαρτυρίας νὰ μοῦ ἀφιερῶσιν τοὺς «Ἀπλούς Τρόπους», τὸν τόμο τῶν στίχων του πού τίς ἡμέρες ἐκείνες δημοσίευε²¹. Ὁ δευτέρος αὐθόρμητα καὶ γενναῖα σ' ἓνα φύλλο τοῦ «Ἐλεύθερου Λόγου» σ' ἓνα του γράμμα πρὸς ἐμένα ἔρριξε τίμια τὴ διαμαρτυρία του²². Ἐνας ἄλλος κύριος πού εἶναι σήμερα καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τοὺς πιὸ προοδευμένους καὶ γλωσσικὰ καὶ ἰδεολογικά, ὅταν ἦρθε κάποτε νὰ με ἰδῇ καὶ με

ἄκουσε νὰ ἐκφράζω με χαμόγελο τὴν ἐπιθυμία νὰ τὸ γνωρίσω (δ) τέλος πάντων κ' ἐγὼ τὸ ἀπὸ κάποιους διαδοσόμενον γιὰ τὴν ἐμπάθειά του βιβλίο, πὼς δὲν ἔπρεπε στὰ πόδια μου ἱκετεύοντάς με νὰ μὴν τὸ διαβάσω! Ἦθελε νὰ μοῦ παραστήσῃ πὼς θὰ με θεδήλωνε, βέβαια, κάθε λογῆς ἐπικοινωνία μου μ' ἐκείνο, καὶ μοῦ παράσταινε τὴν ἐλεεινὴ ἐντύπωση πού εἶχε προξενήσει στοὺς ἐλλόγιμους κύκλους τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου», τόσο, πού τὸ εἶχαν κρίνει καὶ ἀνάξιο γιὰ νὰ γίνῃ λόγος γι' αὐτὸ στὸ «Δελτίον» μέσῃ τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου». Ὁ ὑποχρεωτικὸς κύριος πίστευεν ἴσως με κάποια ἀφέλεια πὼς τέτοια δημοσιεύματα μποροῦν νὰ ἀντιτυποῦνε στὴν καρδιά μου, καὶ ὅχι μονάχα, διαβατικά καὶ καθὼς τοὺς ταιριάζει, στὴ σκέψή μου.

Φίλε κύριε Ριάδη

Τὴ χρονιά πού μᾶς πέρασε δυὸ τρεῖς — καλὰ καλὰ δὲν τὰ γνωρίζω τὰ ὀνόματά τους — φιλόμουσοι νέοι, συγκινημένοι ἀπὸ τὴν ποίησή μου, φαντάστηκαν πὼς μπορούσαν νὰ ὀργανώσουν γύρω σ' ὀνομά μου κάποια γιορτὴ (ε), με τὴν ἀφορμὴν πενήντα χρόνων πού εἶχανε κλείσει ἀπὸ τὴν ἡμέρα πού δημοσιεύθηκε (στ) στὸ «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ Εἰρηναίου Ἀσωπίου τὸ πρῶτο μου τάχα ποίημα. Ἔτσι τοὺς ἦρθε στὸ νοῦ, χωρὶς νὰ με ρωτήσουν, κ' ἔκαμαν τοὺς λογαριασμούς των χωρὶς τὸν ξενοδόχο. Δὲ φταῖνε αὐτοὶ, φταῖνε κάτι μέσα μου, μιὰ ἐνδοιαστικὴ καὶ διακυμαινόμενη κατάρρα· ἂν μπορούσα ἔγκαιρα, σὲ κάποιες τῆς ζωῆς μου κριτικὲς στιγμὲς νὰ τονίσω ἓνα ὅχι ἢ ἓνα ναί, μερικὰ ζητήματα θὰ λύονταν, καθὼς ἀρμόζει, δὲ θὰ γίνονταν ἀποστήματα. Δὲν πειράζει, καλὰ καλὰ. Εἴμ' ἐκεῖνος πού εἶμαι. Οἱ (ζ) θερμαίμαι νέοι παρακάλεσαν μιὰ ἐπιτροπὴ πού τὴν (η) ἔκαμαν ἀπὸ πρόσωπα τὰ πιὸ ἐκλεκτὰ στοὺς λογοτεχνικούς μας κύκλους. Ἡ ἐπιτροπὴ πρόθυμα, κάτι περισσότερο, μ' ἐνθουσιασμὸ τὴ δέχτηκε τὴν ἐντολή, καί... ἡ ἄθελά μου σκαρωμένη γιορτὴ ἔπιασε καὶ ριζοβόλησε, μακρὰ πάντα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, σοβαρὰ κοιταγμένη καὶ κατανυχτικὰ στὰ κέντρα τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ, καί, τὸ (θ) περιεργότερο καὶ τὸ τιμητικώτερο γιὰ μένα, μέσα σὲ ἀγνὰ εὐαίσθητες πατριδολάτρισες καρδιές, παράλληλα πάντα μετὰ τὸ σύνθημα πού ἔδωκαν φωτισμένοι ἐξεταστὲς τοῦ τραγοῦδιό μου καὶ τοῦ τραγοῦδιστῆ του, ὅμως ἔξω πὰ ἀπὸ τοὺς κύκλους τοὺς ἀποκλειστικὰ λεγόμενους τῶν «διανοούμενων». Μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀγάπη τους καὶ γιὰ τὴν τιμὴ πρὸς ἐμένα ἡ Ἀλεξάνδρεια, τὸ Κάιρο, τῆς Κύπρου ἡ Λευκωσία καὶ ἡ Λεμεσός, ἡ Ἑλληνικὴ νεολαία στὰ Παρίσια, τῆς Ἀμερικῆς ὁ Ἑλληνισμός, οἱ ἐφημερίδες της, καὶ οἱ σύλλογοί της στὴ Νέα Ὑόρκη, στὸ Σικάγο, στὴ Nasuha, με πανηγυρικὲς διαχύσεις πού μ' ἔκαναν νὰ ντρέπομαι καὶ νὰ δακρύζω. Στὴν Ἀθήνα ἔδω ἡ Μουσικὴ μονάχα μετὰ τὸ Σύλλογο τῶν Συναυλιῶν στὸ Κεντρικὸ Θέατρο (ι) δάλλθηκε νὰ ἐρμηνεύσῃ μετὰ τὴ θεία της γλῶσσα καὶ στεφάνωσε στὸ πρόσωπό μου τὴν Ποίησιν κ' ἓνας νέων μουσόληπτων Σύλλογος, ὁ Σύλλογος τῆς Ἑθνικῆς Λογοτεχνίας ἐδήλωσε δημοσίᾳ γιὰ μένα, σὰ νὰ εἴταν χρέος του, τὸ ἐνδιαφέρον του. Καὶ κάποιοι νέοι πάντα (ια) λογοτέχνες ἀπὸ κάποιο σωματεῖο στὸν Πειραιᾶ. Ἀπὸ τίς χώρες ὅλες τῆς ἐλεύθερης Ἑλληνικῆς Πολιτείας μονάκριβο παράδειγμα τοῦ θαυμασμοῦ πρὸς τὸν ποιητὴ, τόσο σεμνὰ, ὅσο κ' ἐπίσημα ὀργανωμένου, ἔδωκεν ἡ Τρίπολις. Δὲν ἀναφέρω τὰ τιμημένα πρόσωπα πού ἐπρωτοστάτησαν στὶς ἐκδηλώσεις αὐτές, γιατί τὸ γράμμα μου θὰ πήγαινε πολὺ μακρὰ, καὶ γιατί ἀπὸ τὴ συγκίνησή μου καὶ κάποια ἐμφυτὴ μέσα μου ταπεινὴ σὺννη, ὡς τὴν ὥρα δὲν ἀπηύθυνα πρὸς κανένα τὰ εὐχαριστήρια πού χρεωστῶ, κινδυνεύοντας νὰ νομισθῶ ἀδιάκριτος καὶ ἀσυγχώρητος. Ἐλπίζω πὼς θὰ κατορθώσω νὰ πληρώσω, με τὴν ἀσθενικὴ μου φωνή, τὸν ὀφειλόμενο φόρο. Τώρα μάλιστα πού φαίνεται πὼς ξεθύμανε ἡ γιορτὴ καὶ πὼς τὸν ἐπίλογό της τὸν ἐσήμανε με καταπληχτικὴ ἀφροντισιὰ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος. Καὶ ἀκριβῶς ἀναγκάστηκα νὰ σπαταλήσω στὸ γράμμα μου, με ζημία μεγάλῃ τῆς βραχυλογίας, λόγο γιὰ γεγονὸς τῆς ζωῆς μου, πού ἀξιόλογα μπορούσα νὰ τὸ παραλίπω. Ἀλλά δὲν τὸ ἔκαμα, γιατί ἀκριβῶς αὐτοῦ ἤθελα νὰ καταλήξω. Ὁ ἐπίλογος τῆς

πεντηκονταετηρίδας μου είναι ο διορισμός στην παρθενικώτερη και την αξιοότερη μεγάλης προσοχής έδρα της νεοελληνικής Λογοτεχνίας προσώπου που μόνο του επιστημονικό προσόν, μόνο του νοικοκυμένο παρουσιάζει ένα αναίσχυτο λιβελλογράφημα, στολισμένο με τη μάσκα μιας ανάλαττης πιά Σολωμολατρείας. Πώς έγινε ο διορισμός αυτός; Δεν ξέρω τίποτα. Κάποιες του λεπτομέρειες με κάνουν πάντα να γελάω. Σε άλλο μου γράμμα θα μπορούσα κι αυτές με κάποιαν δρεξη, να σου σημειώσω. Τώρα, το μόνο σοβαρό που αξίζει να γνωριστή είναι η διαμαρτυρία για το μελετώμενο (ιδ) πραξικόπημα, του Τμηματάρχη των Γραμμάτων και Καλών Τεχνών στο Υπουργείο της Παιδείας. Είναι ο γνωστός υπέροχος ποιητής και ποιητικός έρμηνευτής του Αίσχylου, είναι ο Ίωάννης Γρυπάρης.

Το πράγμα, σχετισμένο με Πανεπιστήμιο περιωπής εξαιρετικής σαν εκείνο της Θεσσαλονίκης, δεν μπορεί παρά να έχη, καθώς νοθεύει την ιστορία μας τη νέα σε ό,τι έχει προβληματικό κ' εύκολοπρόσβλητο (ιγ) και αξιο να δειχτή και να τονιστή αντικειμενικά και απροσωπώληπτα, με και στοργικά και διάθερμα, έχει και θα έχη ανυπολόγιστες συνέπειες. Και ιδού στο φύλλο της 3 του Δεκεμβρίου 1926 του «Ταχυδρόμου της Θεσσαλονίκης» δημοσιεύεται εν' άρθρακι κάτω από τον τίτλο «Φιλολογία και Τέχνη — Περί Παλαμᾶ». Περιττό να σου το παραστήσω· υποθέτω πως θα το γνωρίζης· εάν όχι, μπορείς αξιόλογα να το προμηθευθής. Το δημοσίευμα δὲ με παραξενεύει, περίμενα τέτοια τη διαγωγή ενός ανθρώπου, που όταν μιλή για μένα καθώς μιλεί, είναι κατάπτυστος. Περίεργος κάπως μου φαίνεται ο υποχρεωτικός προστάτης μου, ο ανώνυμος Χ. Δειλά και υποκλινόμενος πρό του μεγαλείου μιας έδρας πανεπιστημιακής, μόλις τολμᾷ (ιδ) να εκφράση τη δυσφορία του για τη δίχως έλεος καταδίωξή μου, έλεητικός καθώς είναι. Όμολογεί ότι «συχνά μου λείπει η γνησιότητα του αισθήματος άλλ' επί τέλους, λέει, είναι ο στίχος μου (ιε) υπερέφανος και κάποτε βοερός σά σάλπισμα». Ευχαριστώ. Πόσο ήθελα να πάρω, έστω και στα γεράματα μερικά μαθήματα για να ξεχωρίζω κ' εγώ τα γνήσια από τα κάλπικα αισθήματα των ποιητών, κατόρθωμα δυσκολώτατο, μάλιστα για τους υπερέφανους και τους «βοερούς σά σάλπισμα στίχους», που δὲ μπορεί κι αυτούς να τους γεννηᾷ παρά κάποιο αίσθημα άρχοντικής περηφάνειας και πολεμικής όρμης. "Ας είναι. "Ο έπιφυλακτικός προστάτης μου συμφωνεί ότι δὲν πρέπει να μιλούνε για μένα «με τ όση ν περιφρόνηση», όμως (ιστ) δὲ λαβαίνει τον κόπο να υποδείξη με π όση περιφρόνηση θα έπρεπε για μένα να μιλούν οι κατακριτές μου, ως πού έπρεπε να φτάνη η καταφρόνησή των, για να είναι άνεκοί.

Και λοιπόν, φίλε κύριε Ριάδη, το πρωτάκουστο αυτό δημοσίευμα κανέναν σας αυτού δὲν έλαβε την περιέργεια, τη φροντίδα να μου το στείλη. Τόσο, φαίνεται, είμαι μόνος μέσα στη Θεσσαλονίκη, και κανείς δὲν ενδιαφέρεται για μένα. Το έλαβα, από (ιζ) μια πάρωρη φροντίδα του Πρακτορείου άποκομιμάτων του κ. Ταμπακόπουλου, πολύ άργά, τελειόνοντας ο μήνας. Απόδειξη ότι μου ήρθε δρεξη να στείλω στη Διεύθυνση του «Ταχυδρόμου της Θεσσαλονίκης» γράμμα επί συστάσει με την παράκληση αν είναι δυνατό, να φιλοξενηθῇ στο φύλλο του. Το γράμμα στάλθηκε στις 28 Δεκεμβρίου του 1926. Μά ποιός θα το πιστέψη; Ακόμα δὲν γνωρίζω την τύχη του. "Αν ο «Ταχυδρόμος της Θεσσαλονίκης» το έκρινε άνάξιο να δημοσιευθῇ, δὲ θα μπορούσε τάχα με δυο λόγια του να μου το γνωστοποιήση, η να μου επιστρέψῃ το χειρόγραφο; Δεν είμαι δά και τόσο άγνωστος· αλλά και ο πιό άσήμαντος πολίτης αν ήμουν, για κάποιο ενδιαφέρον θα ήμουν άξιος, ύστερ' από τα περίεργ' αυτά — άς μὴν είπω τίποτε άλλο — εις θάρος μου. "Αν πάλι το έδημοσίευσε, χάθηκε να μου σταλθῇ ένα φύλλο η από την ίδια εφημερίδα η από κάποιο τέλος πάντων ενδιαφερόμενο;

Και για τοῦτο λοιπόν καταφεύγω τώρα σ' έσένα, με την έλπίδα ότι μπορείς να εισακούσης την παράκλησή μου. Όλη αυτή η μακρόσυρτη αποστολική μου επιστολή δὲν έχει κανένα άλλο σκοπό παρά πρῶτ' άπ' όλα να σου ζητήση την έξης χάρη: Να λάβης τον κόπο, αν μὲν δημοσιεύθηκε στον «Ταχυδρόμο της Θεσσαλονί-

κης» το γράμμα μου, να μου στείλης δυο τρία φύλλα σχετικά. "Ανίως δὲ και δὲν έχει δημοσιευθῇ, να παρακαλέσης από μέρος μου την εφημερίδα να σου επιστρέψῃ το άχρηστο σ' αυτή χειρόγραφο, αν δὲν το πέταξε (ιη) στα σκουπίδια, και να λάβης τον κόπο να μου το επιστρέψῃς. "Υστερα ήθελα να σε κατατοπίσω κάπως ασφαλέστερα στο ζήτημα τοῦτο, με την ιδέα ότι κάποια στοργή και συμπάθεια θα τρέψῃς προς την ιδέα που αντιπροσωπεύουμε και που ρίχνεται, της Πολιτείας επινεύουσης, στο δόρδορο. Όπωςδήποτε περιμένω να μου άπαντήσης με δυο λόγια σου ότι έλαβες το γράμμα μου· και αν εύρίσκονται αὐτοῦ φίλοι που τρέφουν προς έμένα κάποιο ενδιαφέρον, θα μπορούσες να τους το διαβάσης. Όπωςδήποτε δύνασαι να κάμης όποια θελήσης χρήση του.

Με τα πιό εγκάρδια αισθήματα συναδελφότητος και αγάπης

Κωστής Παλαμᾶς

Έλησμήνησα να περιλάβω στα ιδρύματα που έδειξαν προς έμένα, για την ιδέα που είχε ριχτή του έορτασμού της πεντηκονταετηρίδας μου, συμπάθεια που με τιμᾷ, και το Έθνικό μας Πανεπιστήμιο, των Αθηνών³.

* Χαρτί αλληλογραφίας λευκό κοινό. Τρία διπλά φύλλα. Το verso του τρίτου, λευκό.

α. Διαγρ. «έχω»	ι. Διαγρ. «έρμή»
β. Το επίθετο τοῦτο προστέθηκε άμέσως ύστερα άπ' την τελεία της φράσης.	ια. » «ποιητές»
γ. Διαγρ. «τόν»	ιβ. » «τοῦτο»
δ. » «ἐπὶ τέλους»	ιγ. » «εύκολοέγγιχτο»
ε. » «ἀπό»	ιδ. » «φιλόανθρωπα»
στ. » «εἶχε δημοσιευθῇ»	ιε. » «βοερός»
ζ. » «νέοι»	ιστ. » «λησμονεῖ»
η. » «διάλεξαν»	ιζ. » «άργογέννητη»
θ. » «περισσότερο»	ιη. » «στό καλάθι»

3*

Αθ. 23.1.27

Φίλε κύριε Ριάδη

Κάποιος με πληροφορεῖ ότι το άρθρο στον «Ταχυδρόμο» της Θεσσαλονίκης, στο φύλλο, νομίζω, της 3 Δεκεμβρίου για τον «Παλαμᾶ» κτλ. με το στοιχείο Χ το γράψατ' έσείς. Λυπήθηκα κατάκαρδα γιατί στο φύλαρο γράμμα που σᾶς έστειλα επί συστάσει στις 18 του μηνός, μιλῶ για το Χ με κάποιο παράπονο. Θεωρήσατε τὰ γραμμένα μου γι' αὐτόν ως μ ἡ γραμμένα, σᾶς παρακαλῶ, σκίστε το γράμμα μου, γιατί το ζήτημα αλλάζει.

Από σᾶς δέχομαι κάθε επιφύλαξη, και ότι και ὅπως κι αν έγράφατε για μέ, είναι καλὰ γ ρ α μ μ έ ν α.

Το κρῖμα της παρεξήγησης αὐτῆς δὲν μ' εὐθύνει έμένα· αλλά τη σιωπή που άπλώθηκε κ' έξακολουθεῖ ν' άπλώνεται γύρω μου. Κανείς ως την ὦρα δὲ δρέθηκε γύρω μου να με πληροφορήση τί έτρεξε, να με διαφωτίση. Και ως την ὦρα δὲ μου στάλθηκε κανένα φύλλο του «Ταχυδρόμου».

Πάντα με τὰ φιλικώτερά μου αισθήματα

Κ. Παλαμᾶς

Περιμένω γράμμα σας.

* Χαρτί αλληλογραφίας λευκό κοινό. Ένα φύλλο διπλό με τις σελίδες του 3 και 4 λευκές.

Ἀγαπητέ μου Ριάδη

Τὸ δυστύχημα εἶναι πὼς ἀπορροφημένος συχνὰ ἀπὸ δουλειὰ ὑποχρεωτικὴ δὲν εἶναι τόσο πού δὲν ἔχω καιρὸ ν' ἀποκρίνομαι καὶ στοῦ ἑαυτοῦ μου τοὺς πόθους καὶ στῶν φίλων μου τὰ γράμματα, δὲν εἶναι τόσο πού μὲ δένει καὶ μιὰ δυσκολοκοινομήτη τεμπελιά (ἐλπίζω πὼς εἶναι ἡ γόνιμη ἀκαματιὰ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν ποιητικῶν θρεμμένων πού ἀνάγκη μιὰ μέρα νὰ στέκωνται ἄνεργοι ὄνειροπλόκοι πρὸς τοὺς ὀρίζοντες κοιτάζοντας ἢ σκύβοντας πρὸς τὰ βιβλία γιὰ νὰ μπορέσουν ὕστερα νὰ κάμουν κάτι σὲ μιὰν ὥρα ἐργασίας) καὶ μιὰ κάποια ἀντιπάθεια στὸ νὰ γράφω γράμματα ἀπὸ ντροπὴ καὶ ἀπὸ δειλίασμα πρὸς τὴν ἀνάγκη νὰ μιλῶ γιὰ τὸν ἑαυτό μου ἀκόμη καὶ στὰ πρόσωπα πού ξέρω πὼς μ' ἀγαποῦν καὶ μὲ προσέχουν, ἀλλὰ εἶναι κάτι χειρότερο· ἡ ζωὴ αὐτὴ πού ζῶ ὅχι μέσα μου, ἀλλὰ στὸν κόσμον πού εἶν' ἀπέξω μου, μὲ ἐλαττώνει, μὲ κοπιάζει, μοῦ κάνει πολὺ δύσκολη τὴν ἐπικοινωνία μου μ' ἐμὲ τὸν ἴδιο· κ' αἰσθάνομαι πὼς ὁ καιρὸς περνᾷ, πὼς μοῦ φορτώνονται τὰ χρόνια, πὼς λίγο ἀκόμα ἔχω νὰ ζήσω, πὼς μὲ θαλῶνουν πονοκέφαλοι, πὼς μὲ γονατίζουν ἀδιαθεσίες, πὼς μὲ ταραίζουν ἀϋπνίες, πὼς δρίσκομαι ἀγνάντια ἀπὸ τὴ δύση μου, ὅμως δύση πῶς πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πού στοχάζεται εἰς θάρος μου ἡ εὐγενικώτατη καὶ διασκεδαστικώτατη κυρία πού ὑπογράφεται Μανουέλα, καὶ γιὰ τὴν ὁποίαν, ἂν ἔχω ὀρεξὴ, θὰ σὰς μιλήσω παρακάτω· ἡ δύση μου εἶναι ἀπὸ χρυσοπρόφυρους οὐρανούς πέρα ὡς πέρα· τὸ ζήτημα εἶναι πὼς νὰ τοὺς ἐκμεταλλευθῶ καθὼς ταιριάζει σὲ λίγες τὶς κρίσιμες ὅμως, στιγμὲς τῆς ζωῆς μου πού αἰσθάνομαι στοὺς ὅμους μου περισσότερο τὰ φτερά πού μὲ ὑψώνουν παρά τὸ καλὰθι πού μὲ βαραίνει. Ἄς μὲ βοηθήσῃ ἡ ὀρεχτικὴ αὐτὴ στιγμὴ νὰ σοῦ συνεχίσω, πλατύτερα ὅπως δὴποτε τὸ γράμμα μου.

Ἔχω τὰ γράμματά σου μπροστά μου μὲ τὰ ἀποκόμματα τῶν ἐφημερίδων πού ἔχεις τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στέλνεις. Ἀπὸ τὴν τηλεγραφικὴ μου ἀπόκριση πού θὰ τὴν ἐλάβετε στὸ ἐνθουσιαστικὸ σας τηλεγράφημα θὰ αἰσθανθῆκατε τὴ συγκίνησή μου²⁴. Εἶδα σὲ μιὰ γαλλικὴ ἐφημερίδα τῆς Θεσσαλονίκης²⁵ τὰ ὀνόματα τῶν ποιητῶν μας πού ἀποφασίσανε νὰ δοθοῦνε στοὺς δρόμους σας. Εἶμαι ὁ μόνος ζωντανὸς ἐκεῖ, κυριολεκτικώτατα καὶ χωρὶς μεταφορά· ἐκτὸς ἂν καὶ τ' ὄνομά μου μέσα σ' αὐτοὺς συμβολίζει καὶ τὸν ποιητικὸ μου θάνατο, καθὼς βέβαια θὰ φρονῇ καὶ ἡ κυρία Μανουέλα²⁶ καὶ ὁ κύκλος τῶν «διαγορεύμενων κυριῶν καὶ δεσποινίδων» τῆς Θεσσαλονίκης πού, καθὼς βλέπω, ἀποτελοῦν τὸ χορὸ τοῦ περίφημου αὐτοῦ καθηγητῆ καὶ σφαγιαστῆ τῆς ἀλήθειας. Τὶς χαιρετῶ ὑποκλινέστατα. Θὰ εἶναι ὑποθέτω οἱ Ἑλικωνιάδες Μοῦσες πού μ' ἐκδικοῦνται οἱ ἄσπλαχνες γιὰ τὸν ἐξευτελισμὸ πού ἔπαθαν ἀναφερμένους μέσα στοὺς στίχους τοῦ «Ἀσκραίου», στίχους χωρὶς καμιά ποίηση ἀπὸ ἕναν ἀκ[ατ]άρτιστο στιχουργὸ δημοσιογράφου καὶ ἀστοιχείωτο πού δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται. Ὁ κύριος Χ πού τόσο ἀπὸ περιωπῆς μὲ προστατεύει ὡς τὶς παρακαλέσῃ καὶ αὐτὲς νὰ μὲ λυπηθοῦν κομματάκι. Τί διάβολο!

Φίλε μου, ἂν δὲ μὲ διασκεδάζαν περισσότερο οἱ κριτικὲς τῶν ἀντιπαλαμικῶν τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ ἔπρεπε μὲ κάποιο μελαγχολικὸ χαμόγελο νὰ σοῦ σημειώσω πὼς αὐτὰ παθαίνει ὁ ποιητὴς ὅταν, ὅσο καὶ ἂν εἶναι φωτεινὸς καὶ σεμνὸς ὁ κύκλος τῶν μετρημένων στὰ δάχτυλα ἢ καὶ τῶν ἀρκετῶν πιστῶν του πού τὸν αἰσθάνονται, τὸν διαβάξουν, τὸν ἐννοοῦν, τὸν συμπαθοῦν, καὶ οἱ ἐγκαρδιώτεροι, τὸν θαυμάζουν, ὅταν πέφτῃ στὰ στόματα τῶν κακόπιστων ἢ, καλύτερα, τῶν ἀνυποψίαστων, τῶν ἀκατάρτιστων, τῶν ἀγίνωτων, τῶν ἀδιάδαστων ἢ τῶν μισοδιαβασμένων, πού ἔτυχε νὰ κρατοῦν ἕνα κοντύλι στὰ χέρια των καὶ νομίζουν πὼς γράφουν. Μοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ τέσσερες στίχοι δυσκολομετάφραστοι τοῦ Μορέας ἀπὸ τὶς «Stances» πού λακωνικώτατα ζωγραφίζουν τὸ φόρο πού πληρώνει κάθε ἀγνὸς ποιητὴς ὅταν ξεπέσῃ τ' ὄνομά του στὴν ἀγορά:

Moi qui porte Apollon au bout de mes dix doigts,
Je suis la fable du vulgaire ;

A l'ordre un tel tribut, je l'ai dû, je le dois,
Ce jourd' hui, jadis et naguère.

Πόσο μ' εὐχαρίστησε τ' ὄνομα τοῦ κ. Δεξίππου Ἀντωνιάδη παράπλευρα στὸ δικό σου! Τί συγκαταβατικὸς πρὸς ἐμένα στὰ δυὸ τρία μας ἐδῶ συναπαντήματα, τὰ γοργὰ καὶ βιαστικά· πόσο ὑποχρεωτικὸς, καὶ πόσο συμπαθητικὴ ἡ ἐνθύμηση πού μοῦ ἄφησε!

Χθὲς σοῦ ἀπηύθυνα ἐπὶ συστάσει ἕνα δέμα μὲ κάποια ἐγτυπα πού μὲ ἀποδύουν. Νὰ γιατί. Ὑπέθεσα πὼς μπορεῖ νὰ μὴ γνωρίζῃς τὸ τεῦχος πού ἐξέδωκε γιὰ μένα ἡ «Νέα Ζωή» τῆς Ἀλεξάνδρειας, χάρις στὴν πρωτοβουλία ἐνὸς πολῦτιμου φίλου μου, τοῦ ποιητῆ κ. Κωσταντινίδου²⁷. Ἐπειδὴ μοῦ ἔστειλε ἀπὸ καιρὸ κάποια ἀντίτυπα, ἔκρινα πὼς μπορούσαν νὰ σ' εὐχαριστήσουν ἕνα τεῦχος του γιὰ σὲ κ' ἕνα γιὰ τὸ Δεξίππου. Ἀκόμα σοῦ στέλνω τὴν «Ἱστορία» τοῦ Hesseling. Εἶναι ὁ καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Leiden, ἄριστος ἐλληνιστὴς δυζαντινολόγος, συγγραφέας ἐνὸς βιβλίου ὁραίου γιὰ τὸ Βυζαντινὸ Ἑλληνισμὸ, μεταφρασμένου πρὸ χρόνων κ' ἐλληνικά, ἐπίτιμος διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου μας, ἀρκετὰ καλὸς ἐξεταστὴς τῆς λογοτεχνικῆς μας κινήσεως, ὅσο μπορεῖ τὸ μάτι τοῦ ξένου νὰ μᾶς ξεδιαλύνῃ τοὺς ἀξεδιάλυτους· οἱ σελίδες πού ἀφιερώνει σ' ἐμένα — δὲν εἶναι οἱ μόνες αὐτὲς — σ' ἕνα του ἄρθρου σ' ἕνα ὀλλανδικὸ περιοδικό, μιλώντας γιὰ τὸ ποίημά μου στὴν «Ἀσάλευτη Ζωή», «Ὁ ὕμνος τῶν ἀνδρείων», μοῦ κάνει τὸ μεγαλύτερο ἔπαινο πού γίνεται, ὅταν τὸ ποίημά μου αὐτὸ τὸ χαρακτηρίζει «χρυσὴ γέφυρα πού ἐνώνει τὴν Ἑλλάδα τοῦ Αἰσχύλου μὲ τὴν Ἑλλάδα τῆς σημερινῆς»· οἱ σελίδες πού μοῦ ἀφιερώνει στὴν «Ἱστορία» του, μάλιστα ἡ κριτικὴ του γιὰ τὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» μοῦ φαίνονται ἀρκετὰ κατανοητικὲς τοῦ φτωχοῦ τραγουδιοῦ μου. Ἀμετάφραστες, ἐννοεῖται, μένουν, καὶ κανεὶς δὲν ἐμίλησε γι' αὐτὲς. Σοῦ στέλνω ἀκόμα, καὶ ἂν τὴν ξέρῃς, τὴν ξαναφέρνω στὴν ἐνθύμησή σου τὴ διάλεξη τοῦ καθημένου τοῦ Φουτρίδη πού ἔκαμε σὲ μιὰ φιλολογικὴ Ἑταιρεία ἢ περιοδικό, καλὰ δὲ θυμᾶμαι, τῆς Ἀμερικῆς, γιὰ τὸν «Ἀσκραῖο» μου. Μοῦ παρακίνησε νὰ σοῦ στείλω τὸ ἀζήτητο αὐτὸ δέμα ἢ σκέψῃ πὼς ἀνίσως θὰ ἔχω κάποτε τὴν τιμὴ νὰ γίνω θέμα (α) ὁμιλίας σου δημοσίως στὴ Θεσσαλονίκη ἢ καὶ ὁποιοῦ ἄλλου ἀπὸ τοὺς φίλους μας αὐτοῦ, θὰ μπορούσανε τὰ ἐγτυπα αὐτὰ γιὰ κάτι νὰ χρησιμεύσουν, γιὰ κάτι νὰ βοηθήσουν. Καὶ ὁ αἰσθαντικώτερος γνώστης κ' ἐρμηνευτὴς ἐνὸς ποιητῆ, ἐνὸς καλλιτέχνη, γενικώτερα, ὅταν ἔχη καὶ κάποια στηρίγματα, τοῦ ζεσταίνουν, τοῦ τονώνουν, τὸ κάνουν πνευματικώτερο τὸ αἶσθημά του. Κρίμα πού δὲν ἔχω πρόχειρο νὰ σοῦ στείλω κ' ἕνα ἄρθρο πού δημοσιεύτηκε στὴ «Revue Bleue» τῶν Παρισίων ἀπὸ τὸν ἐλληνογάλλο μας γερὸ ποιητὴ, τὴν ἀρκετὴ στὴ Βουλὴ μας, τὸν Ἀλέξανδρο Ἐμπειρίκο. Αὐτὸς δίνει τὰ πρωτεῖα στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλεῖα» καὶ ἡ ἀνάλυσή του ἀξίζει νὰ γίνῃ γνωστὴ σὲ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ ξεκαθαρίσουν κάπως τὸ ταπεινὸ, ἀλλὰ γνήσιο ἔργο μου ἀπὸ τὰ ρυπαρὰ σημάδια πού τοῦ ἀφίνουν τὰ ἐξετάσματα ἀνάξιων, μὲ καλὴ πίστη ἢ μὲ κακοπιστία, ἀδιάφορο, νὰ τὸ κρίνουν. Ἐνας καλὸς μου φίλος μὲ τρώγεται τόσο καὶ τώρα πού δὲν κατορθώνω νὰ περισυλλέξω καὶ νὰ συγκεντρώσω τὰ ὅσα κατὰ καιροὺς γράφτηκαν γιὰ μένα ἀπὸ ξένους καὶ ἀπὸ δικούς μας· θὰ γίνονταν ἕνας χοντρὸς τόμος, ἀποκαλυπτικὸς, πού θὰ ἔκανε νὰ ντραποῦν ἀπὸ μέσα τους πολλοί, καὶ κρυμμένοι καὶ φανεροί, ἀποστολάκηδες. Καὶ ὅμως. Ἄν κάπως ἀκούεται κ' ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορά μας τὸ ὄνομά μου, βεβαιώσου πὼς εἶμαι ἕνας συγγραφέας, ἕνας ποιητὴς, ἀ γ ν ὠ ρ ι σ τ ο ς ἀκόμα. Ἡ πυκνὴ μου παραγωγὴ σκοτίζει καὶ παραπλανᾷ· μέγα μέρος αὐτόπωτο ἢ πού ἔπρεπε νὰ ξανατυπωθῇ, πεζογραφημάτων μου ἰδίως, σχετικὰ μὲ τὴ λογοτεχνία μας, μὲ κατασταίνουν ἀξέταστο, ἀπρόσιτο, ἔγνωστο στὴ νέα γενεά. Ἐκεῖνο τὸ βιβλίο πού θὰ βοηθοῦσε πολὺ τοὺς φίλους μου νὰ μὲ γνωρίσουν πλατεῖα βιβλία καὶ νὰ φωτίσουν σὲ πολλὰ τοὺς τίμιους κριτικούς μου εἶναι ἡ «Ποιητικὴ» μου. Καὶ αὐτὸ κοίτεται μισοτελείωτο στὰ συρτάρια μου, καὶ δὲν κατορθώνω ἀκόμα νὰ τὸ συμπληρώσω, νὰ τὸ τερματίσω· κόπος μοῦ εἶναι καὶ ὅρα δὲ δρίσκω ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ἀντιγραφή καὶ γιὰ τὸ χτένισμα τῶν

τελειωμένων του κεφάλαιων. Και λείπουν ακόμα από το έργο μου «Τὸ τραγούδι τοῦ Καραϊσκάκη» πού πολύ φοβοῦμαι πῶς θά μείνῃ ἀπρόσιτο σὲ φῶς τοῦ ἡλίου, καὶ περισσότερο ακόμα «Τὰ πρόσωπα καὶ οἱ Μονόλογοι», τὸ ποιητικό μου βιβλίο πού εἶμαι μ' αὐτὸ κρυφὰ ἐρωτευμένος, πού συνεχίζει τοὺς «Βωμούς» σὲ μιὰ σειρά διαγνωστικῶν ἡρώων τῆς παράδοσης ἢ τῆς ἱστορίας πού ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς συμβολίζει καὶ μιὰν ὄψη τῆς φαντασίας μου κ' ἓνα σταθμὸ τῆς πνευματικῆς ζωῆς μου! Σοὺ τὰ γράφω ὅλα αὐτὰ μὲ κίνδυνο νὰ σὲ κουράσω σὰν ἓνας φλύαρος, ἀπὸ καμιά κανενὸς εἶδους ματαιοδοξία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία πού μὲ κυριεύει νὰ σὲ πλησιάσω ὅσο μπορεῖ πιὸ κοντὰ μου, τώρα πού δὲ θαρῆθῃς νὰ μπῆς γιὰ μένα στὸ χορὸ, στὸ πείσμα, βέβαια, τῶν ἀχρείων. Θέλω νὰ εἶναι ὁ χορὸς σου ὅσο παίρνει ρυθμικώτερος, δηλαδὴ δικαιότερος γιὰ μένα. Στὸ κομμάτι τοῦ δημοσιεύματός σου γιὰ μένα ξεχωρίζεις ἀπὸ γαλήνη καὶ ἀπὸ σεμνότητα μπροστὰ στὸν κ ο ν ι σ μ ὸ τοῦ Ἀποστολάκη. Βέβαια, ὁ ποιητής, ὁ μουσικός, ὁ καλλιτέχνης, κί ἂν ἔχῃ ψεγάδια, ἀπὸ τὰ καλὰ του χαρακτηρίζεται καὶ τοποθετεῖται. Ἡ κριτικὴ τῶν ὡραιότητων εἶναι ἡ κριτικὴ καὶ τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν γιὰ τοὺς ἱστίμους των καὶ τῶν κριτικώτερος θρημμένων ἐρευνητῶν τους. Οἱ ἀερολογίες γιὰ τὸ ἀ π ὅ λ υ τ ο καὶ γιὰ τὸ σ χ ε τ ι κ ὸ δὲν ἔχουν καμιά σημασία γιὰ τὸ συναίσθημα τὸ καλαισθητικό, ἰδιαίτερης (β) κατηγορίας, πού μᾶς δείχνει, ἡ ὁμορφιὰ στὴν τέχνη καθὼς καὶ στὴν φύση. Τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ σχετικὸ εἶναι ὅροι ἀφηρημένοι πού τοὺς μεταχειρίζονται οἱ φιλόσοφοι σύμφωνα μὲ τὸ ἰδανικὸ τους, ἔταν εἶναι τοῦτο ἰδανικὸ τοῦ ἀπολύτου ἢ ἰδανικὸ τοῦ σχετικοῦ. Ἡ ὁμορφιὰ εἶναι ὁμορφιὰ καὶ ἡ γοητεία τῆς γοητείας ἢ τῆς θρίσκεις στὸν καταρράχτη τοῦ Νιαγάρα ἢ σ' ἓνα ἀνθογυάλι μὲ ρόδα. Κάτι ἀπόλυτο ὅταν πιστεύῃς στὸ ἀπόλυτο σὰν τὸ Σπινόζα, ἢ πιστεύῃς στὸ σχετικὸ μονάχα, σὰν τὸν Auguste Comte. Καὶ οἱ Ὅμηροι καὶ οἱ Σαίξπηροι περνοῦν ἀπὸ τὸ κόσκινο τοῦ σχετικοῦ στὰ χέρια ὠρισμένων ἐξεταστῶν τους, κ' ἓνα τραγούδι τοῦ Βερλαῖν, τοῦ Πορφύρα, ἢ ἓνα δημοτικὸ τραγούδι μᾶς συγκινοῦν καὶ μᾶς τρελαίνουν, ἀπόλυτα. Ὅμως ἀλλοίμονο στοὺς ἀφηρημένους ὅρους, ἔταν ἀπὸ τὰ γνωστικὰ μυαλὰ τῶν δημιουργῶν τους πού ξέρουν πῶς τοὺς μεταχειρίζονται, πέφτουνε στὸ παζάρι τῶν πολλῶν καὶ κάποιων σὰν τοὺς φαιδρὸς κριτικούς τῶν ἀποκόμματα πού εἶχες τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ προμηθεύῃς!

Ἀγαπητέ μου Ριάδη

Αἰσθάνομαι πιὸ κατάκαρδα ἀπὸ τὴ δική σου τὴ λύπη πού θά σοῦ προξενήσω, γράφοντάς σου πῶς μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ εἰσακούσω τὴν παράκλησή σου καὶ νὰ ἔλθω στὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτὸ τὸ ἀ δ Ὑ ν α τ ο νοησέ το ἀ π ὅ λ υ τ α καὶ ἀ δ ι ἄ λ λ α χ τ α. Ἀδύνατο, γιὰ λόγους φυσιολογικούς, ψυχολογικούς, κοινωνιολογικούς, φυσικούς καὶ μεταφυσικούς πού μὲ κυβερνοῦν, πού μοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ τοὺς παραδῶ, πού μὲ ζοῦν καὶ πού μὲ θανατώνουν, πού εἶναι τὸ ἐγὼ μου μὲ ὅλη του τὴν ποίηση καὶ μὲ ὅλη του τὴν ἀθλιότητα. Μὴ ζητᾷς περισσότερα· δὲν εἶμαι παρουσιάσιμος. Αἰσθάνθηκα τὴ λύπη νὰ ἀρνηθῶ κατὰ καιροὺς προσκλήσεις, ἀπὸ τὸν ἔξω Ἑλληνισμό πού ἂν ἤμπορούσα νὰ τίς δεχθῶ, καὶ ἡθικὸ καὶ ὕλικὸ θά εἶταν τὸ κέρδος μου. Δὲ μπορῶ. Εὐχαρίστησε ἀπὸ μέρος μου ὅλους τοὺς εὐγενεῖς πού τόση τιμὴ μοῦ κάνουν φίλους καὶ ἀνθρώπους. Κ' ἔπειτα, σκέψου το καλὰ: Καὶ ἂν μοῦ εἶταν ἀπὸ τὸ φυσικὸ μου καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ μου δυνατὸ νὰ ἐκπληρώσω τὴν ἐπιθυμία σου, θά εἶχα λόγους νὰ διστάζω στὴν περίστασι αὐτὴ· ἡ παρουσία μου στὴ Θεσσαλονίκη ὕστερ' ἀπὸ τὸ θόρυβο αὐτὸ πού ἔγινε, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ὁ θόρυβος πνευματικὸς πάντα, καὶ μὲ ὅλα τὰ καὶ σάματα τῶν θατράχων, θά ἔκανε, καὶ ἄθελα, νὰ πλησιάζῃ μιὰ ἔκφραση σεμνῆ καὶ ἀριστοκρατικῆς τιμῆς πρὸς ἓνα λειτουργὸ τῆς τέχνης, σὲ εἶδος πολιτικῆς διαδηλώσεως. Καὶ εἶναι κάποιος ὅριος πού χωρίζει τὸν ποιητὴ, ὅσο καὶ ἂν εἶναι καὶ αὐτὸς δημόσιος ἄνθρωπος πού κρέμεται ἀπὸ κρίσεις, ἐπικρίσεις, περιέργειες, παρεξηγήσεις καὶ πολεμικὲς λογῆς, πού τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν πολιτευτὴ. Γι' αὐτὸ νομίζω πῶς ἀφοῦ ἔχετε τὴ διάθεσιν νὰ μὲ κάμετε ὑποκείμενο μιᾶς γιορτῆς, ἢ γιορτῆς

αὐτὴ σωστότερο εἶναι νὰ ἔχῃ χαρακτήρα, ἡσυχο, σεμνὸ, γαλήνιο, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἐπιδεικτικός. Ἐνας πολιτικός, ἓνας ἄνθρωπος τῆς δράσεως (γ) ἔχει ἀνάγκη ἄμεση καὶ ἀπαραίτητη συναγωνιστῶν, βοηθῶν, ἐκλογέων λογῆς. Ἐνα δημοψήφισμα τὸν ἀνεβάζει, τὸν θαρσύνει. Δὲ γίνεσαι βουλευτὴς παρὰ ἂν πάρῃς ὠρισμένον ἀριθμὸ ψήφων. Ἐνας ποιητής, μέσα στὴ μοναξιά του, πάρῃ δὲν πάρῃ ψήφους, δὲν παύει νὰ εἶναι ὁ ἴδιος, ποιητής· μὲ τὸ πάθος του καὶ μὲ τὴ φροντίδα του νὰ τὸ πραγματοποιῇ, γιὰ τὸν ἑαυτὸ του πρῶτα καὶ γιὰ τὴ χαρὰ τῶν φίλων του ἢ δέκα εἶναι ἢ τρεῖς ἢ πεντακόσιοι. Ἀλλὰ ἡ ὡραιότερη γιὰ μένα ἱκανοποίηση, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι μοῦ χρειάζεται τέτοια ἀπὸ τὸ ἄγγελμα πού μοῦ δίνεις πῶς ἓνας Σύλλογος ἐπώνυμός μου καταρτίζεται; Μοῦ θυμίζει τὴν ἐταιρεία πού εἶχε συστηθῇ πρὸ πολλῶν χρόνων στὴν Ἀγγλία ὅταν ακόμα ζοῦσε ὁ μέγας ποιητὴς Ροδέρτος Μπράουνινγκ γιὰ νὰ διαβάξουν, νὰ μελετοῦν καὶ νὰ ἐξηγοῦν τὰ ποιήματά του· νὰ τὰ ἐξηγοῦν, γιατί, πραγματικά, ἦταν δύσκολος πολὺ καὶ σὲ πολλὰ ἀληθινὰ ἀκατάληπτος, ἀπὸ τὸ περίπλοκο σῶμα τῆς ιδέας καὶ τοῦ αἰσθηματος (δ) μισοειπωμένων, ὑπονοημένων, ἐξακοντισμένων στὴν περίεργα ἐκφραστικὴ του γλώσσα. Οἱ θαυμαστές του δικαιολογοῦσαν τὸ σκοτάδι τῆς ποιήσεώς του ἀπὸ τὸ περίσσιο τῆς φεγγόδοξιας πού θαμπώνει τάχα τὰ διανοητικὰ μάτια. Τοῦτο εἶναι κάπως σόφισμα. Ἀδιάφορο. Ἡ δική μου περίπτωση εἶναι κάπως ἄλλη. Δύσκολος μπορεῖ νὰ εἶμαι ἐδῶ κ' ἐκεῖ, ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ἐκμετάλλευσιν θεμάτων πού ἀπὸ τὸ φυσικὸ τους δὲν εἶναι «δύο καὶ δύο κάνουν τέσσερα». Ἀκατάληπτος δὲν εἶμαι παρὰ γιὰ κείνους πού δὲν ἔχουν ιδέα οὔτε τί εἶμαι οὔτε τί εἶναι ἢ ποιήσεις. Κάτου ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ οὐρανὸ καὶ τὸ φῶς του τὸ τραγούδι μας δὲν μπορεῖ νὰ θγαίνῃ, θέλουμε δὲ θέλουμε, παρὰ μὲ φῶς. Ἐνας Σύλλογος, μὲ φωτεινὴ διεύθυνση, φέρνοντας τ' ὄνομά μου, ὡς πρόφασιν περισσότερου, παρὰ ὡς ἔνδειξιν τιμῆς, τ' ὄνομά μου — σχεδὸν ἄσχετο μὲ τὸ ἀτομὸ μου, τ' ὄνομά μου ὡς σ ὕ μ β ο λ ο μιᾶς παθητικῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη, ἐρχόμενος σὲ κάποια ἐπαφή μ' ἐμένα γιὰ νὰ τὸν ἐξυπηρετήσω ὅπως διόλου ἀπρόσωπα, ἀνιδιοτελῶς σὲ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν αἰσθητικὴ καὶ μὲ τὴν ἱστορία τῆς ποιήσεώς μας, μὲ ἀπορίες ἴσως καὶ μὲ ρωτήματα σχετικὰ μὲ τοὺς στίχους μου καὶ μὲ τὸ ἔργο μου, στὰ ὁποῖα θά μπορούσα νὰ ἀποκρίνομαι διαφωτιστικὰ ὅπωςδήποτε — θά μπορούσε ἴσως νὰ κινήσῃ κάτι, νὰ σημειώσῃ ἓνα σταθμόν.

Μὲ κίνδυνο νὰ σὲ ἀποζαλίσω, ἐκπληρώνω τὴν ὑπόσχεσή μου νὰ ξαναγυρίσω στὴν κυρία Μαγούελα. Εἶναι ἡ κυρία πού μοῦ ἔκανε τὴν ὑψηλὴ τιμὴ νὰ μοῦ ἀπαντήσῃ στὸ γράμμα μου γιὰ τὸν Ἀποστολάκη. Καὶ λοιπόν: Πρὸ ὀλίγου καιροῦ — ἓνας ἢ δύο μῆνες — μιὰ νεαρὰ κυρία εἶχε τὴν καλωσύνη, συνοδευμένη μὲ μιὰ οἰκειότατή μας δεσποινίδα^α, νὰ μ' ἐπισκεφθῇ στὸ σπίτι, περαστικὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ κυρία — κάποτε πρὸ δυὸ τριῶν χρόνων (ε) τὴν εἶχα ξαναῖδῃ^β στὸ σπίτι κοπέλλα, ἂν καλὰ θυμοῦμαι — ἤρθε αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ κάποια ἐφόδια πρὸς ἐμένα καὶ μὲ κάποια, καθὼς ἔλεγε, παράκληση. Κρατοῦσε δυὸ τρεῖς ἐφημερίδες στὸ χέρι ζαρωμένες, τριμμένες, τυλιμένες κί' αὐτὰ σ' ἓνα ἄλλο σὰν πογκοφαγώμενο φύλλο. Μοῦ ἔφερε τὸ ἔ ρ γ ο τ ῆς γιὰ νὰ τὸ εἶδῶ καὶ νὰ τῆς εἰπῶ ἂν πρέπη νὰ ἐξακολουθῇ νὰ γράφῃ. Σὲ ἄρῃ μπελᾶ μ' ἔβανε ζητώντας μου τέτοιας λογῆς πιστοποιητικά. Μὰ τί εἶταν τὸ ἔργο τῆς; Σὲ τρία φύλλα μιᾶς ἐφημερίδας τῆς Θεσσαλονίκης τρία χ ρ ο ν ο γ ρ α φ ῆ μ α τ α, Θεέ μου! μὲ τὴν ὑπογραφή Μαγούελα. Μὲ τὴ ματιὰ πού τῆς ἔρριξα, ἐθαύμασ' ἀπὸ μέσα μου τὴν ἀφέλεια τῆς κυρίας. Μὰ τί διάβολο, κυρία εἶταν, τῆς εἶπα ὅτι εὐχαρίστως θά τὰ διαβάσω, καὶ θά τῆς πῶ τὴν ἐντύπωσή μου, ἀφοῦ δὲ μπορούσα νὰ κάμω τίποτε ἄλλο παρὰ μὲ χαμόγελο νὰ δεχθῶ τὸ διορισμό μου. Ὑστερὰ ἡ κυρία ἔδειξε διάθεσιν νὰ μοῦ πλέξῃ κ' ἐμένα φιλοφρονήματα γιὰ τὰ ποιήματά μου πού δὲ ν τὰ κ α τ α λ α β α ῖ ν ε ἰ θμως, μοῦ ἔλεγε, ἢ πού λίγα καταλαβαίνει, μὰ μὲ τρόπο τέτοιο μοῦ μιλοῦσε, μὲ ὅλη τὴ φαινομενικὴ τῆς εὐλάβεια, πού ἀμέσως διαισθάνθηκα πῶς ἔχω νὰ κάμω μὲ πλάσμα πού δὲν σ κ α μ π ἄ ζ ε ι. Καὶ ἄρχισα κ' ἐγὼ νὰ μὴν καταλαβαίνω τί νόημα εἶχεν ἢ ἐπίσκεψή τῆς πρὸς ἐμένα. Πολλὰ κομπλιμέντα ἀπὸ κάθε λογῆς ἀνθρώπους δέχεται ὁ ποιητὴς Παλαμᾶς, στὸ πόδι· ἀλλ' ἡ πείρα τὸν ἔμαθε νὰ ξεχωρίζῃ τὴν εἰλικρίνεια καὶ τὴν οὐσία τοῦ κομπλιμέντου, ἀπὸ τὰ φιλοφρονήματα τῶν ἀνθρώπων πού ἢ ζητοῦν ἀπὸ κοσμικὴ

εὐγένεια νὰ μὲ κομπλιμεντάρουν ἢ ποὺ δὲν μὲ ξέρουν καὶ δὲν ὑποπτεύονται τίποτε ἀπὸ τί εἶμαι. Μολαταῦτα — ὁ ποιητὴς ἔχει τόσην ἀφέλεια, συχνὰ παιδιαρίζει, συχνότερα δὲν ὑποπτεύεται ὡς ποὺ μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἢ κουταμάρα ἔστω καὶ μιᾶς νεαρᾶς χαριτωμένης κυρίας. Ἀντὶ νὰ γελάσω, ν' ἀλλάξω κουδέντα, ἢ νὰ σφραγίσω τὸ στόμα μου δείχνοντας πῶς δὲν εἶταν ἀπαραίτητη ἡ ἐπίσκεψή της, σηκώθηκα, πήρα ἀπὸ μιὰ γωνιά τὸν τελευταῖο μου τόμο, «Τοὺς πεντασύλλαβους», θυμήθηκα ἕνα ποιηματάκι μου, τεχνικὰ γιὰ μένα ἄλογο, μὰ ἀπλὸ στὴν οὐσία του, χωρὶς κανένα ἀπὸ τοὺς λυρικοὺς ἐκείνους ἀπὸ τὴν ἱστορία ἢ ἀπὸ τὴν φιλοσοφία ὑπαινιγμοὺς ποὺ σταματοῦν συχνὰ τὸν κοσμικὴν, ποιηματάκι τέσσερες στροφές ποὺ μοῦ εἶναι πολὺ συμπαθητικὸ (σελ. 48. Δυο μᾶτια.) καὶ ἄρχισα νὰ τὸ διαβάζω, λέγοντάς της: — «Ἦθελα νὰ ἰδῶ τί δὲν καταλαβαίνετε ἀπ' αὐτό: ("Ἄν δὲν ἔχῃς] «Τοὺς Πεντασύλλαβους» καὶ ὅτι ἄλλο ἀπὸ ὅσα δὲν ἔχουν ἐξαντληθῇ γράψω μου νὰ σοὺ τὰ στείλω). (Τὸ διάβασμά μου, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, εἶταν ἡ ἀσύγκριτη ἐρμηνεία τῶν στίχων μου. Ἡ φράση δυο μᾶτια καθὼς ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλες τὶς στροφές δίδει τὸν τόνο, τὸ νόημα, τὸ αἶσθημα, σὰ μουσικὴ romance πάρε τὸ ποίημα καὶ εἶσαι μέσα του· αἶσθημα χρειάζεται τίποτε ἄλλο.) Τὴ ρωτῶ: — Τί δὲν καταλάβατε ἀπ' αὐτό; Ἡ κυρία στενοχωρήθηκε, μὰ εἶχε τὴν καταπληχτικὴν εὐλικρίνεια νὰ μοῦ ἀπαντήσῃ: — Δὲν ξέρω... Μὰ τί ἐννοεῖτε μ' αὐτό; — «Ἐμμεῖνα ἐμβρόντητος. Εἶδα πῶς ἔχω νὰ κάνω μὲ παχύδερμο πρῶτης! Ἡ νεαρὰ κυρία μολαταῦτα ξαναἤρθε νὰ πάρῃ τὰ ἔργα της. Μὲ ρώτησε «ὅν πρέπη νὰ ἐξακολουθῇ νὰ γράφῃ». Τὴν καθυσόχασα. Μοῦ ζήτησε τὸ κομψὸ θέμα καὶ ἀπεχώρησε ρωτώντας με ἀκόμη ἂν εἶτανε μέσα σ' αὐτὸ κ' ἕνα δακτυλογραφημένο χρονογραφημένο ποίημα, σὰ νὰ εἶχε φόβο πῶς μποροῦσα νὰ τῆς τὸ κατακρατήσω, γιὰ νὰ ἐλαττωθῇ ὅπως δὲν ἔπρεπε ἡ λάμψη τῆς δόξας της. Τὴν καθυσόχασα καὶ γι' αὐτό. Τὸ λαμπρὸ αὐτὸ ἐπεισόδιο τῆς ζωῆς μου μοῦ τὸ θύμιζε ἡ ἐμφάνισή της κυρίας Μανουέλας στὸν τύπο, ἀπαντώντας μοῦ στὸ γράμμα γιὰ τὸν Αποστολάκη.

Φίλε Ριάδη, δὲν ὑπάρχει μέσος ὅρος ἢ θὰ σὲ διασκεδάσῃ τὸ γράμμα μου ἢ θὰ σὲ πλήξῃ· ἐπιθυμῶ τὸ πρῶτο, γιὰ τὸ δεύτερο, μὴ σὲ πειράξῃ πολὺ. Θυσίασε ἀπὸ τὶς πολύτιμες στιγμὲς σου γιὰ τὸ διάβασμά του. Εἶχα καὶ πολλὰ νὰ σοὺ γράψω· ἀναβάλω· ἂν μποροῦσαν νὰ στοχαστοῦν κάποιοι νεαροὶ ἢ καὶ γηραιοὶ — ὑποθέτω, δημοσιογράφοι καὶ αὐτοὶ κ' ἐδῶ, πῶς ὅταν μιλοῦνε γιὰ μένα μ' ἕνα ὀρισμένο τρόπο, συλλαμβάνοντ' ἐπ' αὐτοφῶρ ἄνθρωποι καὶ τῶν στοιχειωδέστερων τῆς τέχνης, θὰ ντρέπονταν γιὰ τὸ κακὸ ποὺ παθαίνουν. Μὰ τί νὰ γίνῃ! Συγχωροῦνται. Ἀσυγχώρητοι εἶναι οἱ προμελετημένοι, οἱ κακόπιστοι, οἱ διαστροφεῖς.

Τελειώνω σημειώνοντάς σου ἕνα καταχθόνιο, φοβερό, δολοφονικὸ παρόραμα ποὺ δέβαινα (στ) θὰ χτύπησε καὶ τὸ δικό σου μάτι: Στὸ φύλλο τῆς «Μακεδονίας» τῆς 30 Ἰανουαρίου ἐ.ε. στὸ ἄρθρο «Ὁ Παλαμᾶς ἀμύνεται παντοῦ»³¹ ἐκεῖ ποὺ γράφω: «Ἀπ' τὸ ποίημά μου οἱ «Πατέρες» στὸ διδύο τῶν «Βωμῶν» ἡ παρενεθιτικὴ μου φράση («Ἐκδοσὴ πρώτη, σελ. 16)» ἔγινεν ἀνεξήγητα «Σκιτσάκι πρώτης!» ὅσα μποροῦσε τάχα ἂν καὶ ἀργά, νὰ διορθωθῇ;³²

Ἀθήνα 7 Αὐγούστου 1927

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Τέσσερα φύλλα διπλά. Τὸ τέταρτο, ἀριθμημένο μὲ σελίδες στὴ σειρά 4, 6, 7, 5.

α. Διαγρ. «τῆς»	«ἐξακοντισμένην»
β. » «κάπως»	ε. Διαγρ. «μοῦ εἶχε»
γ. » «τῆς πυγμῆς»	στ. » «κ' ἐσέναν»
δ. Διορθ. «μισοειπωμένο, ὑπονοημένον στὴν	

Ἀγαπητέ μου Ριάδη.

Ἄν μποροῦσε νὰ λάβῃς μιὰν ἰδέα καθαρὴ τῆς θάρραρης ζωῆς ποὺ ἀναγκαστικά ζῶ καὶ ποὺ μπορεῖ κανεὶς ἐπὶ τέλους νὰ μὴ φταίῃ γι' αὐτό, ἀλλὰ ἡ Μοῖρα, ἢ, καλύτερα, ἡ Ἀδράστεια τῶν ἀρχαίων — θὰ καταλάβαινες τὴ συγκρατητὴ ἀθυμία ποὺ μὲ δέρνει, καὶ φτάνει γιὰ νὰ μοῦ δένη τὰ χέρια, ὅχι ὅμως καὶ τὴ σκέψη μου, ποὺ πάει ἀπάνω ἀπ' ὅλα, μὰ ποὺ καὶ αὐτὴ αἰσθάνομαι πῶς ἀρχίζει νὰ παθαίνη ἀπὸ βραδεῖα δηλητηρίαση. Ὅτι κι ἂν πάθῃ, μὲ πιάνει μιὰ λαχτάρα ποὺ στὸ τέλος μοῦ γίνεται ἡδονικὴ καὶ μοῦ μιλεῖ σὰ φωνὴ τοῦ χρέους ποὺ γίνετ' αἶσθημα, μιὰ λαχτάρα ὅταν συλλογίζομαι πῶς πρέπει, πῶς χρειάζεται ἡ παρουσία μου στὴ Θεσσαλονίκη — ὅπως καὶ ὅποιος καὶ ἂν εἶμαι — ὅχι γιὰ ν' ἀκούσω κάποιες ἐκδηλώσεις προσοχῆς, συμπάθειας, ἀγάπης ποὺ θὰ μὲ συγκινήσουν καὶ ποὺ δὲ θὰ ξέρω πῶς ν' ἀποκριθῶ σ' αὐτές, — ἀλλὰ πῶς πρέπει ἡ παρουσία μου, γιὰ ν' ἀκουσθῇ ἡ φωνή μου ἀπὸ κάποια γωνιά τῆς μεγάλης Θεσσαλονίκης σὲ κάποιο κύκλο — ὅσο ἀραιὸς καὶ ἂν εἶναι — κάποιων φίλων — μοῦ φτάνουν — καὶ κάποιων περὶεργων. Οἱ (α) παράξενοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ποὺ μὲ θράσος μοναδικὸ θάλθησαν νὰ εἰποῦν πῶς δὲν ἀξίζω τίποτε, δὲ στοχάζονται πῶς μοῦ ἔκαναν ἕνα μεγάλο καλὸ: Μὲ ἀνάγκασαν νὰ ξανακοιταχθῶ: πῆρα θαυότερη συνείδηση καὶ φωτεινότερη τοῦ τί ἀξίζει καὶ γιατί ἀξίζει ἡ ποίησή μου καὶ τὴ γνώρισα ἀσφαλέστερα. Θὰ διασκεδάσουμε. Λέγοντας ἡ φωνή μου μὴ νομίζεις πῶς πρόκειται γιὰ καμιά ἀπολογία ἢ γιὰ καμιά πολεμική. Γιὰ τὸ Θεό. Ἐχουσι τὴν γνώσιν οἱ φύλακες. Ἡ φωνή μου θὰ εἶναι ἡ ρετσιτατίβα ἐνὸς τραγουδιστῆ, συναδέλφου σου, ἀμύητου στὸν ἥχο, ποὺ ἡ μουσικὴ του εἶναι ὁ στίχος μου. Μὰ, ὦ Θεέ μου! Ἀλλοιώτικα ἔπρεπε ν' ἀρχίσω, καὶ μὲ παρασύρει ἡ περιαιτολογία μου. Τὰ τραγούδια σου «τῆς Φιρμαθούλας»³³ εἶναι χαριτωμένα, καὶ στὸ εἶδος τοὺς ἀσύγκριτα. Τὸ ὑποπτεύθηκα ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ μοῦ ἀπαγγείλες ἕνα δυό. Στὴ «Μακεδονικὴ Τέχνη»³⁴ (νὰ ἕνα περιοδικὸ ποὺ τίποτε δὲν ξέρω ἂν βγήκε, ἂν βγαίνη, πῶς βγαίνει, μὰ δὲν πειράζει) (β) τὰ διάβασα, καὶ μερικὰ, καθὼς λέμε ὁ κοσμικὴς, τὰ ρούφηξα, γιὰ τὴν ἑντεχνὴν τοὺς ἀφέλεια, γιὰ τὸν τολμηρὸν τοὺς γλωσσικὸν τοπικισμὸν, γιὰ τὴν παραστατικὴν τοὺς πρωτοτυπία, γιὰ τὸ χάρισμά τοὺς νὰ μὴ δίνουν τὴ χάρη τοὺς ἀπὸ τὸ πρῶτο διάβασμα, μὰ νὰ γυρεύουν ξανάδιὰ δα σμα. Καὶ πῶς προσπαθοῦν νὰ φυλάξουν τὰ σύνορα τῆς pure poesie (σοῦ γράφω γαλλικὰ τὴ λέξη γιὰτ' εἶναι τοῦ συρμού) γιὰ νὰ μὴ γλιστρήσουν σὲ εὐκολοὺς ρητορισμοὺς. (Σοῦ γράφω τὴ λέξη ρητορισμοὺς καὶ γελῶ ποὺ συλλογίζομαι πῶς οἱ κατακριτέες μου μοῦ κοπανᾶν συχνὰ τὴ ρητορικὴ μου, ἀπαίδευτοι καὶ ἀνυποφίαστοι, καλὰ καλὰ μὴ γνωρίζοντας νὰ διακρίνουν καὶ νὰ ξεχωρίζουν κάποια ἐλαττώματα ποὺ κάνουν στοὺς μέτριους ποιητὲς τὴν ποίησιν σὰ μιὰ στιχουργημένη ρητορεία, ἀπὸ τὴν ρητορικὴ τοῦ λυρισμοῦ, τὴν ἀχώριστη ἀπὸ τὴν μεγαλόπνευστη καὶ τὴν σὲ κοίτη πλατεῖα ἀπὸ καταβολῆς τοῦ στίχου, τὴν ἴδια, ρέουσα καὶ ξεχειλίζουσα ποίησιν. Θὰ ἤθελα τὰ «Τραγούδια τῆς Φιρμαθούλας» νὰ τὰ βλέπαμε χωριστὰ καὶ καλαίσθητα σὲ διδύο θαλμένα γιὰ νὰ δρίσκουν εὐκολὰ καὶ νὰ τὰ χαίρωνται ὅσοι ἀγαποῦν τὴν ποίησιν, ὅχι σὰν κατὰκτηση συρμού ἀλλὰ σὰν κάτι στάσιμον στὴν ὁμορφιά του. Τὸ γράμμα μου αὐτὸ θ' ἀκολουθῇ καὶ ἄλλο. Σήμερα Κυριακὴ πρωτὶ. Ἡ ζωὴ μου, τὸ ἐπαναλαμβάνω, θάρραρη ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους καλοπροαίρετους μὰ ποὺ δὲν ὑποπτεύονται τὴν ψυχολογία καὶ τὰ μαρτύρια ἐνὸς φτωχοῦ — ἄς τὸν ποῦμε — ποιητῇ ποὺ γέρασε μὲ τὸ πάθος του. Σὲ φιλῶ.

Παλαμᾶς.³⁵

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Ἐνα φύλλο διπλό. Στὸ ἐπάνω περιθώριο τῆς πρώτης σελίδας μὲ τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ: «Νεραντζιά μουσκοβολοῦσε — βασιλόπουλο περνοῦσε — πῶς τὸ τραγουδοῦν τὰ χεῖρά μου».

α. Διαγρ. «περίεργου»

β. Διαγρ. «εἶναι»

Αθήναι 9 Νοεμβρ. 1927

Αγαπητέ μου Ριάδη

Είχες δὲν εἶχες τὰ κατάφερες. Στὸ τελευταῖο μου γράμμα, ^α βαργεστισμένος καθὼς ἤμουν καὶ νευριασμένος, ὕστερ' ἀπὸ κάποιο ἀνετο (α) πέρασμα, ἀπὸ τὸ ξαναγύρισμα σὲ ἀντιπαθητικὰ πράγματα, σοῦ ἔβαλα τελεία καὶ παῦλα στὴν ὑπόθεση. Τί διάβολο! Πέρασεν ὁ Αἰ Δημήτρης, ὁ ποιητικώτατος πρωτοστάτης σας, καὶ ὁ χειμωνιασμένος Νοέμβριος μοῦ ἀφαιροῦσε καὶ τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ὄρεξη τοῦ (β) ταξιδιοῦ αὐτοῦ μέσα στὸ ὁποῖον, θέλοντας μὴ θέλοντας, μ' ἔμπασες. Ὅταν μοῦ ἤρθε τὸ τηλεγράφημα Μισιρλόγλου - Ριάδη. Τί νὰ κάμω! «Φόρεσε κ' ἐσύ, Χριστέ μου, κόκκινα ποδήματα» κατὰ τὴν παροιμία. Συγκινημένος σὰς ἀποκρίθηκα. Πῶς μπορούσε ἀλλοιῶς νὰ γίνῃ; Ἀλλὰ ἐνῶ [εἶχα] ἡσυχάσει, ξαναβάλλθηκα στὴν ταραχή μου. Προχθὲς ἔλαβα τὸ ὑποχρεωτικὸ γράμμα τοῦ κ. Μισιρλόγλου, ἡμεπίσημο· σήμερα τοῦ ἀποκρίθηκα ^β ὑποθέτω πῶς θὰ λάβῃς γνώση του. Καὶ λοιπὸν, καθὼς εἶναι στὸ πρόγραμμά σας, φεύγω μὲ τὸ τραῖνο Σάββατο βράδυ στὶς 19 τοῦ μηνὸς καὶ τὰ εἶμαι τὸ πρῶτ' ἐν Θερσαλονίκη ^γ. Θὰ με συνοδεύουν ἡ κόρη μου καὶ ὁ γιός μου. Ἐλπίζω πῶς θὰ με δεχθῆτε στὴν π ρ ο ν ο μ ι α κ ή σ α ς — καθὼς τὴν εἶπε τώρα τελευταῖα ὁ Παπαναστασίου — πόλῃ ἡσυχᾶ, ἀθόρυβα, σεμνὰ. (Αὐτὴ τὴ στιγμή παίρνω τὸ γράμμα σου τῆς Τρίτης. Μὲ πνίγει μιὰ ξεχωριστὴ συγκίνηση. Αἰσθάνομαι πῶς δὲν εἶμαι ἄξιος τέτοιας ὑποδοχῆς· ἀλλὰ φέρνω στὴ σκέψη μου τὴν Ποίηση ποὺ τὴν ἔκλεισα μέσα στὴν καρδιά μου ἀπὸ τὰ μικρά μου χρόνια, θεότητα ἐξιδανικευτικὴ κ' ἐξιλεωτικὴ, καὶ παρηγοροῦμαι· ἡ Θεσσαλονίκη δεξιότατα τιμᾷ καὶ πανηγυρίζει (γ) στὸ πρόσωπό μου τὴν Ποίηση ποὺ ἔκαμε στὴν Ἑλλάδα ν' ἀνθίσουν τὰ ωραιότερα ἄνθη τῆς. Καὶ ὅμως δὲν μ' ἐμποδίζει οὔτε αὐτὸ νὰ σὲ θερμοπαρκαλέσω νὰ γίνουν ὅλα λιτὰ καὶ ἀπλὰ γιὰ νὰ γλυτώσω ἀπὸ τὸν κίνδυνο μελοδραματικῶν ὑπερβολῶν ἐγὼ ὁ μοναχικὸς ρεμβαστικὸς τραγουδιστής, καὶ μὲ ὅλα τὰ ἔθνικά μου σαλπίσματα, ποὺ δὲν ἔχω τίποτε κοινὸ μὲ τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς στρατιωτικούς ἥρωες καὶ μὲ κανέναν ἐπίσημο.

Τώρα, γυρίζω πάλιν στὸ πρόγραμμά σου. Θυμᾶσαι πῶς μοῦ μιλοῦσες γιὰ μιὰ δεξίωση ποὺ θὰ μιλοῦσαν ἄλλοι — δὲν ξεύρω ἀκριδῶς — θὰ ἀπαγγελλόνταν ποιήματά μου κτλ. Νομίζω πῶς θὰ εἶναι ἡ δεξίωση ποὺ θὰ μιλήσῃ ὁ φίλος κ. Ἀντωνιάδης. Μιλήσαμε τότε σχετικῶς μ' ἐκεῖνα ποὺ θὰ μπορούσα ἐγὼ νὰ εἰπῶ στὴ δεξίωση αὐτή, λόγια ὅχι βέβαια πολλῆς ὥρας γιὰ νὰ κουράσουν. Νομίζω λοιπὸν πῶς, καθὼς τὸ σχεδιάζω, μπορῶ νὰ σὰς προσφωνήσω ἐκεῖ τελευταῖος ἐγὼ· μιὰ προσλαλιά, τὰ εὐχαριστήριά μου· λόγια ποὺ δὲν θὰ διαρκέσουν παρά, τὸ πολὺ 20 λεπτά τῆς ὥρας. Συμφωνεῖς; Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, τὰ ἀπροσδόκητα, ἔχει ὁ Θεός. Κάτι θὰ θρῶ νὰ τραυλίσω, δὲν εἶμαι ἱκανὸς τίποτε νὰ αὐτοσχεδιάσω, «ἄκοιμπος εἶμι δοῦναι λόγον», καθὼς λέει ὁ Εὐριπίδης, εἰς πλῆθος. Μίαν ὅμως ἐπιθυμίαν ἔχω καὶ στηρίζω σ' αὐτὴν τὴν κυριώτερην αἰτιολογίαν τῆς παρουσίας μου αὐτοῦ: μία μου διάλεξη ποὺ θὰ εἶναι, καθὼς ὅλων τῶν διαλέξεων, ἡ διάρκειά της, τὸ πολὺ πολὺ μιὰ ὥρα, κάτι λιγότερο πάντα. Τὴν ἔχω ἐτοιμὴ καὶ ἐπιγράφεται «Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ τραγούδι του». Πιστεύω πῶς θὰ εὐρεθῇ τὸ κατάλληλο μέρος γιὰ νὰ μιληθῇ, ἔσεῖς ξέρετε καλύτερά μου, μιὰ αἴθουσα ὁποιαδήποτε. Ὅμιλία φιλολογικὴ πάντα, μὰ ποὺ ἡ ἔννοια, ἡ σημασία καὶ ἡ γλῶσσα τῆς πᾶναι πρὸς πέρα, σ' ἕνα ὁλόκληρο ἔθνος, καὶ γιὰ τοὺς ὀλίγους καὶ γιὰ τοὺς πολλούς.

Ἔχεις δίκιο νὰ σημειώνης πῶς «πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ πρᾶξις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, ἀνευ προγενεστέρου εἰς τὰ χρονικά μας.» Σωστά. Πῶς νὰ μὴν ὑπερηφανεύομαι, ἀλλὰ καὶ πῶς νὰ μὴ τρομάζω... τὴν ἀσημότητά μου! Ποιὸς θὰ τὴν ἐξάρῃ; ἡ δημοσιογραφία. Ἐδῶ δὲν εἶδα νὰ γίνεται κανεὶς λόγος, οὔτε εἶδα κανένα δημοσιογράφο, οὔτε αὐτὴ τὴ στιγμή ἀριθμῶ κανένα ἐγκάρδιο φίλο, ἀλλὰ καὶ ἂν ἔδλεπα κανένα μ' ἐμποδίζει ὁ φόβος μιᾶς παρεξηγήσεως νὰ κάμω καὶ ἄ-

πλὸ λόγο, προκειμένου γιὰ τὸν ἑαυτό μου. Ἐδῶ καὶ τὰ σημαντικώτερα γεγονότα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῶν μ' ἕνα λόγο: διαφήμεσις, ρεκλάμα! Τὸ νομίζουν οἱ ἐφημερίδες πῶς ἀξίζει νὰ γίνεταί λόγος γιὰ τέτοια πράγματα. Τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» ἀγνοῶ πῶς καὶ ἂν θὰ φιλοξενήσῃ στὰς στήλας τῆς τίποτε γιὰ τὸν πρὸ ὀλίγου ἀκόμη ἐπιθυμητὸ τῆς συνεργάτης. Τί λέγει ὁ κ. Χαμουδόπουλος;

Σὲ φιλῶ συγκινημένος καὶ καλὴν ἀντάμωσιν.

Κωστῆς Παλαμῆς

* Χαρτὶ ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Δυὸ φύλλα, τὸ πρῶτο διπλό.

α. Διάγρ. «περάσματα»

β. » «τρα-»

γ. » «τὸ»

7*

Αθήνα 23.12.27

Αγαπητέ μου Ριάδη

Καθὼς γύρισα, ἀδιαθέτησα. Βήχας, πονοκέφαλος, ἐλαφρὸς πυρετὸς μὲ κρατοῦν σὲ κατάσταση ποὺ μ' ἐμπόδισε ταχύτερα νὰ σοῦ γράψω καὶ νὰ σοῦ ξαναστείλω, ὕστερα ἀπὸ τὸ ἐγκάρδιο πάντα, μὰ καὶ ἡμεπίσημο τηλεγράφημά μου, τὰ — πῶς νὰ τὰ εἰπῶ; — τὰ εὐχαριστῶ μου. Θὰ εἶδες καὶ θὰ ἀντελήφθῃς ὅτι ἔκαμα στὴν τριήμερην αὐτὴν ἱστορικὴ παραμονὴ στὴ μεγάλη σας χώρα — κ' εὐχομαι νὰ εἶναι καὶ παραμονὴ μιᾶς κάποιας αὐγῆς τοῦ Ὁραίου ξεκινημένης ἀπὸ τὴ δορεινή μας ἐνέργεια στὴ μεσημβρινή μας νύστα. Ἐκαμα ὅτι μπορούσε νὰ κάμῃ ἕνας ποιητὴς δειλός, ξαφνισμένος, ἀσυνήθιστος πρὸς τέτοιους πανηγυρισμούς. Ἴσως καὶ ταραγμένος ἐδῶ κ' ἐκεῖ καὶ ἀδέξιος δὲ θὰ φέρθηκα καὶ ὅπως πρέπει, παντοῦ, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα, γιὰ ν' ἀνταποκριθῶ στὴ δεξίωση αὐτή. Πρέπει νὰ εἶμαι συγχωρημένος. Μὰ περισσότερο μοῦ σφίγγει τὴν καρδιά ἡ σκέψη ὅτι δὲν ἐξωτερίκεψα ἀκέρια ὅλη μου τὴ χαρὰ ποὺ μὲ συνδέει, πρῶτ' ἀπ' ὅλους καὶ ἀπ' ὅλα, πρὸς ἐσένα. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία θυμᾶσαι πολὺ καλὰ πῶς ἐβγήκε ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πρῶτο γράμμα μου σ' ἐσένα, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πάλι συναπάντημά μας στὸ φτωχὸ κελλί ὅταν μοῦ ἀπέσπασες μὲ τὴν ὀρμὴ τοῦ λόγου σου τὴν ὑπόσχεση πῶς θὰ ρθω στὴ Θεσσαλονίκη. Μὲ τρῶει κάπως (αὐτὸ τὸ τρῶει νὰ μὴν τὸ ἰδῇ ὁ σοφὸς ἐπικριτὴς τοῦ σονέττου ποὺ τελειώνει στὸ «Φτερά ἔχω. Τρῶς...» καὶ ξεσκουμπωθῇ πάλι ὁ καθημένος) μὲ τρῶει κάπως κάποιο σου πρὸς τὴ Ναυσικά ξεφωνητό, (α) ὅσο καὶ ἂν τὸ ἐξαπατητικὸν ἀστεϊότητα, πῶς δὲ στάθηκα ἀπέναντί σου ὅπως θὰ ταίριαζε νὰ σταθῶ... Πολὺ πολὺ θὰ λυπηθῶ ἂν σοῦ ξέφυγεν ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή, ἄδικη καὶ ὀδυνηρὴ, τέτοια σκέψη...

Ὅσο καὶ ἂν δὲν εὐκαιρῆς, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ με κρατήσῃς κάπως ἐνήμερο ἂν ἔγινε τίποτε στὰ μεθεόρτια. Ἐδῶ κάποιο πρακτορεῖο ποὺ μοῦ στέλνει ἀποκόμματα, τὰ στέλνει ἀργὰ πολὺ καὶ ὄχι πλήρη· ἐλλειπέστατα. Ὑποθέτω πῶς ἡ Ναυσικά ἐφρόντισε γι' αὐτό. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Ἦθελα λ.χ. νὰ ἔχω κάποια θεσσαλονικιώτικα φύλλα τῆς Τρίτης τῆς περασμένης, τῆς ἐπαύριον τοῦ μισεμοῦ. Ἀνησυχῶ γιὰ τὴν τύχη τῆς στερνῆς καὶ κυριώτατης γιὰ μένα ὀμιλίας μου «Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ τραγούδι του». Εἶναι ὁ τίτλος τῆς, καὶ ὄχι ὁ ψυχρὸς ἐκείνος «περὶ ποιήσεως». Ἐδημοσιεύθηκε; θὰ δημοσιευθῇ; Ἀπρονόητα, δὲν εἶχα παρά τὸ χειρόγραφό μου, καὶ αὐτὸ σὲ πολλὰ κακογραμμένο καὶ μὲ χωρία ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ δοῦστον, νὰ προστεθοῦν... Ἡ σκηνὴ ἐκείνη μετὰ τὸ ἀνάγνωσμα τῆς διαμφισδῆ-

τήσεως τοῦ χειρογράφου, καὶ αὐτὴ μ' ἐλύπησεν. Ἔπρεπεν ἀπὸ προτιθέμενα νὰ τὰ εἶχαμεν ὅλα τακτοποιημένα. Νομίζω πὼς ὁ μόνος τρόπος νὰ δοθῇ στὴν ὥραίαν αὐτὴ γιορτὴ ὁ ἀκριβὴς χαρακτὴρ τῆς εἰνά, ἕνα τεύχος ποὺ νὰ τὰ περιέχῃ ὅλα: ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ κ. Καλεῦρα ποὺ ἔδινε τὸν τόνο, καὶ ἀπὸ τὰ σύντομα λόγια μου στὴν προσφωνήσῃ τοῦ κ. Μιρσιλόγλου ἕως τὸν ἀποχαιρετισμὸ τοῦ κ. Δάλλα. "Ὅλα αὐτὰ τακτοποιημένα, χωρὶς τίποτε σχόλιο, τὰ γεγονότα μόνον νὰ μιλοῦν. Ἀλλὰ θὰ εἶναι τάχα εὐκολο ἕνα τέτοιο ἔντυπο; Τί πρέπει νὰ γίνῃ; — "Ἐνα ἀπὸ τὰ τηλεγραφήματα τὰ σταλμένα στὰ φύλλα ἐδῶ, διατυπωμένο μὲ κάποια κακεντρέχεια καὶ μὲ ὑπογραφή Τριανταφυλλίδης (;) δημοσιευμένο, νομίζω, στὴν «Πολιτεία»,⁴¹ ἔλεγε: «Ὁρισμένοι φίλοι τοῦ κ. Παλαμᾶ τὸν ὑπεδέχθησαν κτλ. καὶ τελείωνε μὲ τὴν ἀναγγελία: «Κατὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Δημοτικοῦ συμβουλίου καὶ τοῦ κύρους τῆς» (πρόκειται γιὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ ἐπιτίμου) θὰ ὑποβάλουν ἐνστάσεις δύο σύμβουλοι.» Θὰ ἤθελα νὰ γνωρίζω τὰ περὶ αὐτοῦ. Βέβαια, ὁ κ. Μουρίκης⁴² δὲν θὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀφίγουν τὰ πράγματα στὴ μέση. Αὐτὰ γιὰ νὰ διασκεδάσω περισσότερο, σοῦ τ' ἀναφέρω ἐδῶ. Λυποῦμαι ἀκόμα ποὺ δὲν ἐμπόρεσα νὰ ἰδῶ τὴ Θεσσαλονίκην, καθὼς ἤθελα. "Ἐχω μὰ εἰκόνα τῆς, ἐπιδημητικὴ πάντα, μὰ συγκεχυμένη. Ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ ταξι καὶ ἀπὸ τὸ παραθυρό μου μιὰ στιγμὴ ποὺ ἔδλεπε πρὸς τὴ θάλασσαν. Δὲν τὰ πάτησα τὰ χρώματά τῆς παρὰ ἡ γούμενος διαδηλώσεως σιωπηλῆς ἀπὸ τὰ Διονύσια ἕως τὸ Μεντιτερρανεέν! — "Ἐχω νὰ γράψω ἀρκετὰ γράμματα πρὸς τοὺς διαφόρους αὐτοῦ φίλους. Τηλεγραφήματα ἔστειλα πρὸς τοὺς κ.κ. Καλεῦραν, Δήμαρχον, Σωτηριάδην, Μιρσιλόγλου, τοὺς κορυφαίους.⁴³ "Ἐχω ἀκόμη χρέη νὰ πληρώσω. Εἶδες τὸ τηλεγράφημα Σωτηριάδου πρὸς τὸν Πρύτανιν τοῦ ἐδῶ Πανεπιστημίου μας;⁴⁴ Προσθέτουν καὶ αὐτὰ στὸ χαρακτῆρα τῆς γιορτῆς. Καὶ γιὰ νὰ μὴ λείψουν πάντα τὰ αὐθάδη καὶ ἀνόητα ἀντιλεγόμενα, ἐδῶ κάποια ἐφημερίς — ἡ Βραδινὴ ἢ Ἑσπερινή,⁴⁵ καλὰ δὲν θυμοῦμαι, μὲ εἶπε καραγκιόζη τοῦ κ. Καλεῦρα, γιὰτὶ περιμένα νὰ ἐπισκεφθῶ τὴ Θεσσαλονίκην ἀφοῦ θὰ γύριζεν ἐκεῖνος ἀπὸ τὸ ταξίδι του τῶν Ἀθηνῶν!

Στους φίλους μας σὲ παρακαλῶ νὰ μεταδώσης πάλι τοὺς συγκινημένους μου χαιρετισμούς.

Σὲ φιλῶ καὶ περιμένω κάποιο σου γράμμα, ἃς εἶναι σύντομο.

Τὰ παιδιὰ μου σὲ χαιρετοῦν.

Κωστῆς Παλαμᾶς

* Χαρτί ἀλληλογραφίας λευκὸ κοινό. Δυὸ φύλλα διπλά. Ἡ τελευταία σελίδα λευκή.
α. Διαγρ. «πὺς»

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Δημοσιεύτηκε με χρονολογία 1^η Ιουλίου 1875 στο «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον», ἔτος 10. 1876, σ. 422. Βλ. Γ. Κ. Κατσίμπαλη, Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμά. Ἀθ. 1943, ἀριθ. 100.

2. 'Αξιόλογη ήταν λ. χ. ή έκδήλωση στο Μαρούσι, 6λ. γράμμα του Παλαμά στη «Διοργανωτική Έπιτροπή του έορτασμού των Πενητάχρωνων του Παλαμά στο Μαρούσι», περ. Παρασκευή, έτος Δ', 'Οκτ. 1927, σ. 9. Π6λ. Κατσίμπαλη, δ.π. αριθ. 2950.

3. ΜΕ Διάταγμα τῆς 30 Ὀκτωβρίου, πού

δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως (τεύχος Γ', αριθ. φύλλου 218) την 1 Νοεμβρίου 1926 διορίστηκαν οι καθηγηταί, τακτικοί και έκτακτοι, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀνάμεσα στους τακτικούς ήταν και «...6. Ἰωάννης Ἀποστολάκης διὰ τὴν ὑπ' αριθ. 11 ἔδραν τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας».

4. Πρώτη μελέτη του 'Αποστολάκη με τις άντιπαλαμικές ιδέες του ήταν ή «Κριτική καί Ποίηση» που δημοσιεύτηκε στά 1919. 'Ακολούθησε τò βιβλίό του «Ή ποίηση στή ζωή

μας» που ἐκδόθηκε στὰ 1923 καὶ τὸ πρᾶγμα
συνεχίστηκε ὕστερα στὰ 1929 καὶ 1934 μὲ
«Τὰ τραγούδια μας» κ.ἄ.

5. Κ. Θ. Δημαρά, 'Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, τόμ. Β' (Αθήνα 1949), σ. 171 - 172.

6. "Αν ή πληροφορία αυτή που μᾶς δίνει ο Παλαμῶς είναι σωστή, γιατί φαίνεται σά να διστάζει κι ο ἴδιος στη θύμηση τούτης, θά προκύπτει γιά τή μελέτη του Γιάννη Ἀποστολάκη «Κριτική καί Ποίηση», ἐπειδή ὅταν βγήκε τό βιβλίο «Ἡ ποίηση στη ζωή μας», ο Χατζόπουλος δέν ὑπῆρχε πιά· εἶχε πεθάνει σά 1920.

7. Οι «Άπλοι τρόποι» του Χατζόπουλου έκδόθηκαν στὰ 1920. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐλέγξω ἂν στὸ «Ίδρυμα Κωστή Παλαμά» σώζεται ἀντίτυπο τους μὲ χειρόγραφη ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέα τους στὸν Παλαμά.

8. «Ἐλεύθερος Λόγος», φ. 50, τῆς 6.8.23. Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε γιὰ τὸ δημοσίευσμα τοῦτο στὴ Ραχὴλ τὰ παρακάτω: «Σὲ λιγάκι στὸν «Ἐλεύθερο Λόγο» διάβασα ἕνα γράμμα πρὸς ἐμένα τοῦ ποιητῆ Σκίπτου, καὶ κάπως ἀπροσδόκητα, ἀλλὰ εὐγενικὰ πάντως, ὁ ἄνθρωπος μοῦ ἐξέφραζε τὸ θαυμασμό του διαμαρτυρούμενος ἐναντίον τοῦ διθίλου τοῦ τώρα εἶδε τὸ φῶς καὶ τοῦ μέσα σ' αὐτὸ γίνεται μιά «χυδαία ἐπίθεσις» ἐναντίον μου, ἔγραφε. Ἀλλὰ τέτοιου εἶδους ἐπιθέσεις μπορεῖ νὰ μὲ ξαφνίζουν, ἀλλὰ δὲν μὲ στενοχωροῦν. Ἀθελά μου εἶμαι καὶ σὰν ἕνας «πολιτικός κομματάρχης», ὅσο κι ἂν μένω ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴν, ὅσο κι ἂν τὰ σιχαίνομαι τὰ κόμματα. Καὶ ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς, εἶμαι πλεόονος ὅτι παράλληλα μὲ τὸ ἔργο μου θὰ πλεθύνονται καὶ οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον του. Ὅσοι θαυμάζουν, μιλοῦν χαμηλόφωνα ἀπὸ ἐκείνους ποὺ βρίζουν. Ὁ ὕβριστὴς πάντα ξεφωνίζει γιὰ ν' ἀκουστῇ», 6λ. Κωστὴ Παλαμᾶ, Γράμματα στὴ Ραχὴλ, ἐπιμέλεια Γ. Π. Κουρνούτου, Ἀθήνα 1960, σ. 174 - 175.

Παραθέτω ἐδῶ καὶ τὸ λιγὸλόγο ἀλλὰ πολὺ
σημαντικὸ τοῦτο γράμμα τοῦ Σωτήρη Σκίπτη:
Ἄνοιχτό γράμμα στὸν Κωστή Παλαμά.
Ποιητῇ μου,

Διαβάζοντας τη χυδαία επίθεση που σου κάνει κάποιος όπαδός του άσπεντούα στο λαθρόβιο βιβλίο του, τὸ στιγματισμένο ἀπὸ τὴν στενοκεφαλιά καὶ τὴν κακεντρέχεια, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ σοὺ ἀπειθυῶν τὸ ἀνοιχτὸ αὐτὸ γράμμα γιὰ νὰ σοὺ πῶ πῶς, μ' ὅλη τὴν ἀντίθεση κάποιων ἀπόψεών μας, ποὺ ἐξέθεσα στους «Ἐπιλόγους» μου μὲ κάποια ὁρμητικότητα, δὲν ἔπαχα ποτὲ νὰ σὲ θεωρῶ μεγάλον ποιητὴ. Ἴσως καὶ κάτι πιὸ πολὺ: Μὴ ἀληθινὴ ἥρωικὴ μορφή. Ἀπὸ τὶς δυὸ - τρεῖς ποὺ ἔχει νὰ δείξει σήμερα ὁ τόπος μας σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις.

Σοῦ σφίγγω τὸ χέρι
Σωτήρης Σκίπης

9. «Ταχυδρόμος Βορείου Ἑλλάδος», φ. 2117, τῆς 9.12.26.

10. Ὁ Αἰμίλιος Ριάδης γεννήθηκε στὴ Θεσ-

σαλονίκη στὰ 1883 κατὰ πῶς ἀναφέρθηκε στὴν ἀναγγελία τοῦ θανάτου του, ἢ στὰ 1886 κατὰ πῶς μᾶς πληροφορεῖ ἡ νύφη του. Ἡ οἰκογένειά του προερχόταν ἀπ' τὸ Βλαχολίβαδο τῆς Μακεδονίας καὶ εἶχε πρὶν ἐγκατασταθεῖ στὴν Οὐγγαρία. Τὸ ἐπώνυμο τοῦ πατέρα του ἦταν Κοῦ, ἀπ' τὸ Κούης, καὶ τῆς μητέρας του Ἑλευθεριάδη. Ἀπ' τὸ τελευταῖο σχηματίσῃ οἱ Αἰμίλιος τὸ δικό του Ριάδης. Σπούδασε μουσικὴ στὸ Μόναχο καὶ στὸ Παρίσι. Στὰ 1915, στὶς 2 Ἰουλίου μὲ τὴν πράξι 6 τῆς Ἑφορίας τοῦ Ὁδείου Θεσσαλονίκης προτείνεται ὁ διορισμός του ὡς καθηγητῆς «τοῦ κλειδοκυμβάλου, τῶν θεωρητικῶν, τῆς χορωδίας καὶ τῆς μουσικῆς δωματίου» γιὰ νὰ πληρωθοῦν οἱ ἀνάγκες τοῦ Ὁδείου. Ἀπ' τὶς ἀρχὲς τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1915 - 1916 ὡς τὰ τέλη Δεκεμβρίου 1915 μισθοδοτεῖται ὡς ἑκτακτος καθηγητῆς. Στὶς 18 Ἰανουαρίου 1916 μὲ τὴν πράξι 1445 τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας διορίζεται τακτικὸς καθηγητῆς τοῦ κλειδοκυμβάλου. Διορισμό του σὲ θέση ὑποδιευθυντῆ δὲν δρίσκομε πούθενά. Μονάχα κάποιες πληροφορίες ἔχουμε πῶς ἡ τοῦ δόθηκε ὁ τίτλος αὐτοῦς ἢ καὶ πῶς στὰ 1928 πιά ἢ στὰ 1929 ἢ μὲ ἀπόφαση τοῦ ὑπουργοῦ Μακρόπουλου τοῦ δόθηκε καὶ ὁ βαθμὸς τοῦ ὑποδιευθυντῆ. Αὐτά, κατὰ τὶς μαρτυρίες τῶν συνεργατῶν του Ἰωάννου Κοπανὰ καὶ Χριστόφ. Δαδάκη. Ὁ Ριάδης πέθανε στὴ Θεσσαλονίκη στὶς 29 Ἰουλίου στὰ 1935.

11. Για τὸ παρακάτω γράμμα τοῦ Ριάδη
στὸν Παλαμᾶ, βλ. τὰ ὅσα στὴ σημ. 20 α΄

12. Τὴν Μανουέλλα. Βλ. τὰ ὅσα στὶς σημ.
26, 28, 29, 30.

13. Στις 7.2.27. Βλ. σημ. 20,β'.

14. Κωστή Παλαμά, Γράμματα στὴ Ρα-
χήλ, ὁ,π., σ. 401.

15. "Ο.π., σ. 405.

16. "Ο.π. σ. 406.

17. Μὲ θέμα «Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ τραγούδι του». Βλ. σημ. 40.

19. Τοῦ Παλαμᾶ στὸν Ριάδη γράμματα, ποὺ σώθηκαν, εἶναι τὰ παρακάτω:

α)	τῆς	29	ΔΕΚ.	1926	στον «Ταχυδρόμο»
β)	»	14	Ἰαν.	1927	στον Ριάδη
γ)	»	23	Ἰαν.	1927	»
δ)	»	10	Φεβ.	1927	»
ε)	»	7	Αύγ.	1927	»
στ)	»	9	Νοεμ.	1927	»
ζ)	»	23	ΔΕΚ.	1927	»

Ἀκόμη, σώθηκαν δημοσιευμένα στὸν τύπο μερικὰ τηλεγραφήματα τοῦ ποιητῆ σὲ διαφόρους.

Μαρτυρούνται επίσης μερικά γράμματα, που όμως δεν σώθηκαν.

α) της 7 Σεπτ. 1927 στον Ριάδη, βλ. σημ. 20,δ'.

β) τῆς 19 Ὀκτ. 1927 στὸν Ριάδη, 6λ.
σημ. 20,ε'.

γ) τῆς 9 Νοεμβ. 1927 στὸν Μισιρλόγλου,
βλ. σημ. 37.

¹ Ἀκόμη μαρτυροῦνται μερικὰ τηλεγραφήμα-

τα, που δεν μπόρεσα να ἐλέγξω ἂν σώθηκαν.

20. Γράμματα τοῦ Ριάδη στὸν Γιάλαμῆ, ποὺ σώθηκαν, εἶναι τὰ παρακάτω·

α) τῆς 26 Ἰαν. 1927. Εἶναι αὐτὸ ποὺ δημοσιεύω πρὶ πάντων, βλ. σημ. 11.

β') τῆς 7 Φεβρ. 1927. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς σημειώνει· «ἀπ. 11-2-27 συστημ.».·

γ') Ἀχρονολόγητο. Πάνω τοῦ ὁ ποιητὴς σημειώνει· «Ἀπ. 2 Ἰουν. 27» καὶ «Ἀπ. 7 Αὐγ. 27».

δ') τῆς 9 Αὐγ. 1927. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς σημειώνει· «Ἀπ. 7 Σεπτ. 1927».

ε') τῆς 12 Ὀκτ. 1927. Πάνω σ' αὐτὸ σημειώνει ὁ ποιητὴς· «Ἀπ. 19.10.28».

στ') Ἀχρονολόγητο μὲ ἔνδειξη μονάχα «Τρίτη». Πάνω σ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς σημειώνει· «ἀπ. 9-11-1927», ποὺ σημαίνει πὼς τὸ γράμμα τοῦτο τὸ Ριάδη πρέπει νὰ εἶναι ἢ τῆς 1 ἢ τῆς 8 Νοεμβρίου 1927 ποὺ ἦσαν οἱ δυὸ Τρίτες οἱ πρὶν ἀπ' τὴν ἡμέρα ποὺ ἔγινε ἡ ἀπάντησι τοῦ Παλαμᾶ.

ζ') τῆς 26 Ἰαν. 1927.

η') Ἀχρονολόγητο.

Ἀκόμη σώζεται ἓνα γράμμα τοῦ Ριάδη στὸν ποιητὴ, τοῦ 1931.

21. Βλ. σημ. 7.

22. Βλ. σημ. 8.

23. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦτο τοῦ Παλαμᾶ στὸν Ριάδη δημοσιεύθηκαν στὴν ἐφημ. «Μακεδονία», φ. 30 Ἰαν. 1927 σὲ ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Παλαμᾶς ἀμύνεται παντοῦ», βλ. καὶ σημ. 31.

24. Τὸ τηλεγράφημα τοῦτο δὲν τὸ θρῆκα.

25. «Le Progrès», φ. τῆς 5 Φεβρ. 1927.

26. Ψευδώνυμο τῆς Εἰρήνης Νικολάκη - Βαρδουλάκη, βλ. καὶ σημ. 12, 28, 29, 30.

27. «Νέα Ζωή», τεύχος Ἀπριλίου 1926, βλ. καὶ Κ. Ν. Κωνσταντινίδη· Ἡ ζωὴ τῆς «Νέας Ζωῆς», Ἀλεξάνδρεια 1963, σ. 67 - 71.

28. Ἡ Μανουέλλα μ' ἐπιστολὴ της, ποὺ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. «Μακεδονία», φ. 2-2-27, ἀπάντησεν ἐπικριτικὰ στὸ γράμμα τοῦ Παλαμᾶ ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ στὸν «Ταχυδρόμο». Στὴν ἐπιστολὴ της αὐτὴ ἀνταπάντησεν ὁ Ριάδης μὲ ἄρθρο τοῦ ἐνυπόγραφου «Ὁ Παλαμᾶς καὶ τὸ ἔργο του, τί λένε οἱ θαυμαστές του», ποὺ δημοσιεύτηκε στὴ «Μακεδονία», φ. 6.2.27. Βλ. καὶ τὶς σημ. 12, 26, 29, 30.

29. Τὴν Ἑλένη Κορτζᾶ, τὴ Ραχήλ. Γιὰ τὴ στάση τοῦτῃ τῆς Μανουέλλας ὁ ποιητὴς πειραγμένος ἔγραψε στίς 14.2.27 στὴ Ραχήλ «... Στὴ Θεσσαλονίκη ἡ κ. Εἰρήνη, ἡ μεγαλοφυὴς Μανουέλα τῶν Θεσσαλονικιώτικων ἐφημερίδων σήκωσε τὴν παντιέρα της ὑπὲρ τοῦ Ἀποστολάκη» (βλ. Γράμματα στὴ Ραχήλ, ὁ. π., σ. 395). Καὶ λίγες ἡμέρες ἀργότερα, στίς 18.2.27 ξαναγυρίζει στὸ θέμα καὶ γράφει πάλι στὴ Ραχήλ «Ἡ διαγωγὴ τῆς κυρίας Μανουέλας εἶναι κατάπτυστη. Ἀνάξια νὰ γίνεταί λόγος γι' αὐτή. Ἡ μόνη δόξα τῆς ζωῆς της (ἂν μπορεῖ ποτὲ νὰ σχετισθῇ τὸ ὄνομά της καὶ τὰ περίφημα χρονογράφημά της μὲ τὴ δόξα) εἶναι ἡ στιγμὴ ποὺ συγκατέβηκα

γιὰ 4 λεπτὰ νὰ τῆς διαβάσω τὸ ποίημα ποὺ ξέρεις, τὰ «Δυὸ μάτια». Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν θὰ τῆς τὸ διάβαζα, ἂν δὲν ἦσαν ἐσὺ μπροστά. Βλέπεις ὅτι σὲ μερικὲς στιγμὲς καὶ ἡ γνωστὴ σου ταπεινοφροσύνη μου, μετριοφροσύνη, καθὼς μοῦ τὴν ὀνομάζουν κοινῶς μὲ κάποιαν ἀφέλειαν, μ' ἐγκαταλείπει» (βλ. Γράμματα στὴ Ραχήλ, ὁ. π., σ. 397. Πρβ. καὶ σημ. 12, 26, 28, 30).

30. Ἦταν στὰ 1923, ὅταν σὲ ὦρες κρίσιμες γιὰ τὸ Μικρασιατικὸ Μέτωπό μας ἄρχισε μιὰ κίνηση στὴν Ἀθήνα γιὰ εἰσφορές. Ἡ Ἑλένη Κορτζᾶ μὲ τὴν φίλη της τὴν Εἰρήνη γύρεψαν τότε τὴ συμβουλὴ τοῦ Παλαμᾶ γιὰ νὰ προσφέρουν τὰ χρυσαφικά τους. Σὲ τοῦτο τὸ γεγονός ἀναφέρονται καὶ τὰ ὅσα ὁ ποιητὴς γράφει στὴ Ραχήλ στίς 2 Σεπτεμβρίου ἐκείνης τῆς χρονιάς «... Πὼς θυμοῦμαι τὴ βραδιά ποὺ ἦρθες στὸ κελλί μὲ τὴ φίλη σου (τὸ λησμονῶ τὸ ὄνομά της) γιὰ νὰ μὲ συμβουλευθῇτε ἂν καὶ πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ προσφέρετε τὰ χρυσαφικά σας γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς Σμύρνης! Ὁ φτωχὸς ποιητὴς καλὰ - καλὰ δὲν ἔξερε τί νὰ εἴπῃ· μόνο τραγοῦδια αἰσθάνοταν πὼς ἔσπερνες μέσα του», βλ. Γράμματα στὴ Ραχήλ ὁ. π., σ. 191. Ἡ ἴδια ἡ κ. Βαρδουλάκη μοῦ ἔδωκε τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ταύτιση τοῦτῃ.

31. Βλ. καὶ σημ. 23.

32. Τὸ γράμμα τοῦτο εἶναι ἀπάντησι τοῦ ποιητῆ στὰ γράμματα τῆς 26 Ἰαν. καὶ 7 Φεβρ. 1927 τοῦ Ριάδη.

33. Μιὰ σειρὰ ποιήματα τοῦ Ριάδη.

34. «Μακεδονικὴ Τέχνη, μηνιαῖο περιοδικὸ τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν, διευθ. Κώστας Σκαλτσᾶς, τόμ. Α', τεύχος Α'. Θεσσαλονίκη 1927». Σπαράγματα τοῦ τεύχους αὐτοῦ μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Ριάδη σώζονται φυλαγμένα ἀνάμεσα στὰ γράμματά του στὸν φάκελο τοῦ «Ἰδρύματος Κωστή Παλαμᾶ».

35. Τὸ γράμμα τοῦτο εἶναι ἀπάντησι τοῦ ποιητῆ στὸ ἀχρονολόγητο γράμμα τοῦ Ριάδη, βλ. σημ. 20, β'.

36. Ἀνάμεσα στὰ γράμματα 5 καὶ 6 ἔχουμε μαρτυρημένα δυὸ ἄλλα ἀκόμη γράμματα τοῦ ποιητῆ ποὺ ὅμως δὲ σώθηκαν. Τὸ ἓνα ἦταν τῆς 7 Σεπτεμβρίου καὶ τὸ ἄλλο τῆς 19 Ὀκτωβρίου 1927, βλ. τὰ ὅσα στὴ σημ. 20, δ' καὶ ε'.

37. Καὶ τὸ γράμμα τοῦτο στὸν Μισιρλόγλου δὲν ξέρω ἂν σώθηκε, βλ. σημ. 19.

38. Ἦταν ν' ἀναχωρήσουν στίς 19 Νοεμβρίου Σάββατο βράδυ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναχώρησι τοῦτῃ ἀναβλήθηκε.

39. Τὸ γράμμα τοῦτο τοῦ ποιητῆ εἶναι ἀπάντησι στὸ ἀπὸ 1 ἢ 8 Νοεμβρίου 1927 γράμμα τοῦ Ριάδη ποὺ φέρει τὴν ἔνδειξι «Τρίτη», βλ. σημ. 20, στ'.

40. Δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημ. «Μακεδονία», φ. τῆς 21 Δεκεμβρίου 1927.

41. Στὴν «Πολιτεία», φ. τῆς 18 Δεκεμβρίου 1927 «Ὁ Παλαμᾶς Δημότης Θεσσαλο-

νίκης», τηλεγραφικὴ ἀνταπόκρισι τῆς 17 Δεκ. ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, μὲ τὴν ὑπογραφή Φ. Τριανταφυλλίδης.

42. Ὁ δημοτικὸς σύμβουλος Θεσσαλονίκης Μουρίκης εἶναι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δυὸ ποὺ ἔφεραν ἀντίρρηση στὴν πρότασι νὰ ἀνακηρυχτεῖ ἐπίτιμος δημότης Θεσσαλονίκης ὁ Παλαμᾶς.

43. Τὰ τηλεγραφήματα αὐτὰ δημοσιεύτη-

καν στὸν τύπο, βλ. ἐφημ. «Φῶς», φ. τῆς 22. 12.1927.

44. Βλ. ἐφημ. «Πρωΐα», φ. 21.12.1927.

45. Ἐσπερινή, φ. τῆς 19 Δεκεμβρίου 1927 ἄρθρο «Ποιητὴς καὶ Διοικητὴς» ποὺ ὑπογράφει κάποιος Ἑργολάνος. Ἡ ἐπίθεσι εἶναι κυρίως πολιτικὴ καὶ στρέφεται κατὰ τοῦ Ἀχιλλέα Καλεῦρα.

ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ἀγγλία

Ἀδράστεια

Ἀλεξάνδρεια

Ἀμερικὴ

Ἀντωνιάδης Δέξιππος

Ἀποστολάκης Γιάννης

Ἀσώπιος Εἰρηναῖος

Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον

Βαρδουλάκη Εἰρήνη (βλ. Μανουέλλα)

Βερλαῖν Πῶλ

Βραδυνὴ

Comte Auguste

Γρύπαρης Γιάννης

Δάλλας Χαράλαμπος

Ἐκπαιδευτικὸς Ὁμιλος

Ἐλεύθερον Βῆμα

Ἐλεύθερος Λόγος

Ἐλικωνιάδες Μοῦσες

Ἐμπειρικός Ἀλέξανδρος

Hesseling D. C.

Θέατρον Κεντρικόν

Καίρον

Καλεῦρας Ἀχιλλεὺς

Κύπρος

Κωνσταντινίδης Κ. Ν.

Λέανδρος

Leiden Πανεπιστήμιον (βλ. Πανεπιστήμιον)

Λεμησσὸς

Λευκωσία

Μακεδονικὴ Τέχνη

Μανουέλλα, ψευδ. Εἰρήνης Νικολάκη - Βαρδουλάκη

Μισιρλόγλου Ἀναστάσιος

Moreas Jean

Μουρίκης

Μπράουνιγκ Ροβέρτος

Nashua

Ναυσικά

Νέα Ζωή

Νέα Ὑόρκη

Νιαγάρα, καταρράχτης

Νικολάκη Εἰρήνη, βλ. Μανουέλλα

Ὁμηρος

Πανεπιστήμιον Ἐθνικόν

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης

Πανεπιστήμιον Leiden

Παπαναστασίου Ἀλέξανδρος

Παρίσια

Πορφύρας Λάμπρος

Σαιξπήρος

Σικάγο

Σκίπης Σωτήρης

Σολωμὸς Διονύσιος

Σπινόζα

Σύλλογος Ἐθνικῆς Λογοτεχνίας

Σύλλογος Συναυλιῶν

Σωτηριάδης Γεώργιος

Ταμπακοπούλου, Πρακτορεῖον

Ταχυδρόμος Βορείου Ἑλλάδος

Τραγοῦδια Φιρμαθούλας

Τριανταφυλλίδης Φ.

Τρίπολις

Φουτρίδης Ἀριστείδης

Χαμουδόπουλος Α. Χ.

Χατζόπουλος Κώστας

